

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Факультет психології
Кафедра соціальної психології

ДИПЛОМНА РОБОТА
«ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКІ СТОСУНКИ ЯК ЧИННИК
ПРОФЕСІЙНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ»
на здобуття освітнього рівня «Бакалавр»
за спеціальністю 053 «Психологія»

Студентки ОПП Психологія

4 курсу, 2 групи

Чертової Олени Олегівни

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук, доцент
кафедри соціальної психології

Корольов Дмитро Костянтинович

Робота захищена __ ____ 2022 р.

Допустити до захисту в ДЕК

Кафедра психології розвитку

Протокол № ____ від ____

Завідувач кафедри:

Доктор психологічних наук, професор

Коваленко Алла Борисівна

(підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВЗАЄМИН У КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ.....	6
1.1. Історичний огляд досліджень професійного самовизначення психологів.....	6
1.2. Теоретичне дослідження проблеми дитячо-батьківських взаємин.....	10
1.3. Дитячо-батьківські відносини як фактор формування професійної ідентичності	19
Висновки до розділу 1.....	21
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ.....	23
2.1. План проведення емпіричного етапу дослідження.....	23
2.2. Обґрунтування використаних методик	25
Висновки до розділу 2.....	38
РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ ЯК ЧИННИКА ПРОФЕСІЙНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ	40
3.1. Обробка та інтерпретація результатів емпіричного дослідження	40
Висновки до 3 розділу.....	48
ВИСНОВКИ.....	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	53

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Аналізуючи основний масив сучасних публікацій, що присвячені проблемі професійної підготовки практикуючих психологів, ми можемо помітити значне підвищення дослідницького інтересу до проблеми недостатнього професійного самовизначення серед студентів старших курсів, що на думку дослідників свідчить про відсутність стійкої професійної ідентичності психологів. Тож, очевидною стає доцільність та актуальність дослідження можливих факторів такої тенденції. Передусім, зважаючи на необхідність підвищення стандарту підготовки майбутніх спеціалістів, зокрема, починаючи з профорієнтаційної роботи у школах, оскільки невмотивований вибір майбутнього фаху є не лише суспільною, але й особистісною проблемою.

У даній роботі ми вирішили звернутися до батьківсько-дитячих взаємин як одного із ймовірних факторів формування дифузної професійної ідентичності серед студентів-психологів, першочергово звертаючи увагу на тенденцію до вступу на спеціальності з галузі соціальних наук у зв'язку з клієнтським запитом абітурієнтів. Тож, ми можемо говорити, що виявлення особливостей дитячо-батьківських відносин, що впливають на професійну самосвідомість студентів може значно підвищити як рівень професійної реалізованості студентів, так і якість підготовки майбутніх кадрів, що будуть достатньо вмотивовані на здобуття даного фаху та свідомі щодо власного вибору.

Теоретичну та методологічну основу для дослідження даної проблематики було сформовано значним колом дослідників із суміжних галузей психології, проте передусім дослідницьку цінність у цій сфері мають доробки наступних діячів: А. Ф. Бондаренко, І. А. Савенкова, А. В. Семьонов (проблема професійного самовизначення психологів), К. В. Захарченко, І. М. Марковская, О. Б. Мартинюк (проблема дитячо-батьківських взаємин в контексті професійної орієнтованості).

Мета роботи: проаналізувати дитячо-батьківські стосунки як чинник професійної спрямованості студентів-психологів.

Відповідно до мети було сформовано наступні **завдання:**

1. Проаналізувати теоретичні підходи до дослідження дитяче-батьківських стосунків та професійної спрямованості.

2. Визначити методичні засади дослідження дитяче-батьківських стосунків як чинника професійної спрямованості студентів-психологів

3. Емпірично встановити особливості професійної спрямованості студентів-психологів в залежності від характеру їх дитяче-батьківських стосунків.

Об'єкт дослідження: професійна спрямованість особистості.

Предмет дослідження: дитячо-батьківські стосунки як чинник професійної спрямованості студентів-психологів.

Методи дослідження. Під час організації процесу дослідницької діяльності нами було обрано наступну систему спеціальних та загально-наукових методів:

1. Методи теоретичного пізнання: теоретичний аналіз, порівняльний та дедуктивний методи, моделювання та узагальнення.

2. Методи прикладного пізнання: психологічне опитування. У ході даного етапу дослідницької роботи було використано дві групи методичних розробок. Методи, що спрямовані на визначення особливостей професійної ідентичності студентів (зокрема, Опитувальник професійного самовідношення особистості К. В. Карпінського, Методика діагностики професійної ідентичності Л. Б. Шнайдера) та методики, що спрямовані на діагностику дитячо-батьківських взаємин та оцінку міри зв'язку їх з вибором фаху (а саме, методика Аналіз сімейних взаємовідносин Е. Г. Ейдемільер, В. В. Юстіцкіс, Опитувальник дитячо-батьківської емоційної взаємодії Е. І. Захарова).

3. Методи статистичної обробки отриманих даних: методи дескриптивних статистик, аналіз за критерієм Шапіро-Вілкі та аналіз однорідності дисперсій Лівеня, дисперсійний однофакторний аналіз за критерієм Фішера, порівняння середніх значень груп за t-критерієм Ст'юдента та кореляційний аналіз за r-коефіцієнтом Пірсона.

Емпірична база дослідження. Респондентів було відібрано на базі факультету психології Київського національного університету імені Тараса

Шевченка. Загалом вибірку складають 107 осіб, віком від 17 до 22 років. Розподіл за статтю серед досліджуваних — 36,4% чоловіків (39 осіб) та 63,6% жінок (68 осіб).

Новизна дослідження. Наразі відсутні дослідницькі роботи щодо впливу дитячо-батьківських взаємин на професійне самовизначення серед психологів. Можемо припустити, що це обумовлено значним інтересом до профорієнтаційних досліджень учнів середньої та старшої школи, у той час як вважається, що студенти вже зробили свідомий професійний вибір. Тож, у даній роботі ми опрацюємо змістовно нове поле для дослідницької роботи.

Теоретична та прикладна цінність. Передусім, теоретичний зміст роботи полягає у можливості визначення одного із факторів формування професійної ідентичності особистості, що є не лише можливістю розробки цілісної теорії професійного самовизначення психологів, але й неабияким кроком до підвищення дієвості профконсультаційних та профорієнтаційних інтервенцій. Оскільки сім'я є значимою сферою життя українського народу, ми можемо говорити про обґрунтованість дослідження з огляду на масив способів вжитку отриманого знання у сфері роботи прикладного психолога.

Структура роботи. Представлена дипломна робота містить вступ, три розділи, висновки до кожного з розділів, а також загальні висновки, список використаної літератури (83 найменування, з них 52 – іноземною мовою). Повний обсяг курсової роботи становить 81 сторінку, основний зміст викладено на 63 сторінках комп'ютерного тексту. Робота містить 8 таблиць, загальним обсягом 4 сторінки та 6 рисунки, загальним обсягом 2 сторінка.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВЗАЄМИН У КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

1.1. Історичний огляд досліджень професійного самовизначення психологів

Передусім, необхідно зазначити, що переважна більшість дослідників представленої теми розглядають професійне самовизначення, як важливий етап процесу професійного розвитку, під час якого особистість, починає оформлювати прагнення до самоактуалізації. Відповідно дане прагнення постає одним із провідних факторів не тільки професійного, але й особистісного самовизначення згодом [18]. Важливим в контексті даного процесу є готовність особистості до постійного професійного зростання, особистісного розвитку, оволодіння засвоєння соціально значимих та професійно важливих якостей особистості. Професійне самовизначення стосується не лише рівню ідентичності, але й поступової трансформації самої особистості, оскільки професійна ідентичність визначає напрям подальшого розвитку. Загалом, зазначають, що тривалість професійного самостановлення охоплює період від зародження перших намірів до завершення етапу активної професійної діяльності та виходу на пенсію. Відповідно, самовизначення характеризує перший етап даного процесу, проте стає важливою складовою подальшого самостановлення особистості [21]. Професія дозволяє не лише реалізувати себе у, власне, трудовій діяльності, але й водночас актуалізувати особистісні екзистенції, надати структурованості та оформленості життєвому шляху та стратегії соціального розвитку. Необхідно надати окрему увагу на зв'язності процесів професійного розвитку та професійного самовизначення особистості. Характерний зв'язок обумовлений, як ми зазначали вище, необхідністю формування нових унікальних якостей, проте також індивідуальних сенсів, що визначають професійну діяльність особистості, а позаяк і особистісний розвиток [36].

Професійне самовизначення загалом можемо охарактеризувати наступним чином: передусім, даному процесові характерні незворотність, спрямованість та закономірність — поступова ідентифікація з певним діяльнісним ідеалом обумовлює суттєві трансформації особистості. Проте водночас, робочому самовизначенню також притаманний кризовий характер. Самовизначення — це безперервний процес узгодження зовнішніх та внутрішніх умов, вирішення конфліктів внутрішньо- та міжособистісних. Примітно, що найбільш вираженим є процес професійної ідентифікації саме у контексті вікової кризи юнацтва — проблема остаточного вибору професійної спрямованості стає першочерговою та потребує значного переосмислення сформованої життєвої стратегії особистості.

Можемо зазначити, що професійне самовизначення як початковий етап більш тривалого процесу професійного становлення найперше реалізується через вибір професії, проте наявний і більш глибокий зміст, про що ми частково зазначили вище. У процесі самовизначення особистість набуває осмисленості персонального досвіду та робить усвідомлений життєвий вибір. Так, Є. О. Клімов зазначає, що в даному феномені можна виділити такі аспекти, як пізнавальний та прикладний. Власне, пізнавальний виражається у трансформації самосвідомості особистості, процесах самопізнання, у той час як практичний відображає реальні об'єктивні зміни у суспільній позиції особистості (тобто, перехід до певного трудового посту, зміна робочого місця і т.д.) [29]. Тож, очевидно, що процеси самовизначення стають передумовою подальшої зміни значного числа життєвих умов юнаків та юнок. Саме в контексті самовизначення відбувається входження до соціального професійного середовища. Також зазначимо, що професійне самовизначення — це самодетермінована діяльність, процес якої відбувається впродовж всього життя, починаючи з дошкільного віку, і є важливим критерієм професійного розвитку особистості [46]. Зокрема, проблема професійного самовизначення стосується широкого кола досліджуваних - учнів, студентів, молодих спеціалістів та досвідчених фахівців. Розвиток професійного самовизначення — це сукупність поступових змін у структурних компонентах цього процесу до якісно вищого рівня на етапах професійного вибору, фахової

підготовки, профадаптації та у професійно-трудовій діяльності особистості [16]. Ці зміни характеризують професійне самовизначення як динамічний процес. Таким чином, можемо узагальнено завважити, що професійне самовизначення є цілісним інтегративним процесом, що втілює прагнення до самореалізації та самоактуалізації особистості, а також є способом ретрансляції провідних цінностей особистості та їх конкретизації у тому чи іншому прикладному вияві. Нижче наведемо узагальнену теоретичну модель процесу професійного самовизначення, спираючись на проведене теоретичне опрацювання представленої теми (рис. 1.1.).

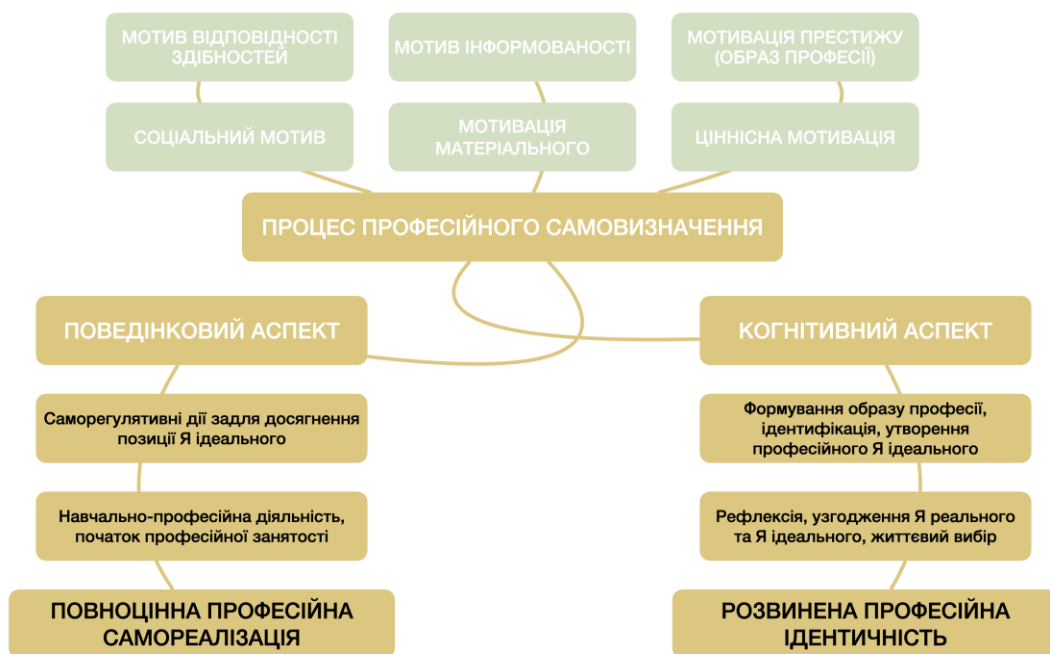

Рисунок 1.1. Теоретична модель процесу професійного самовизначення

Відповідно, можемо деталізувати представлену модель та зазначити, що процес професійного самовизначення студента завжди базується на певних мотиваційних силах, що виникають на основі суперечностей. Як приклад, можемо зазначити пояснення до кожного із представлених мотивів: неузгодженість реального майнового стану та бажаного, диспропорція інформації щодо професійної сфери, конфронтація з соціальним середовищем щодо обраної сфери. Доволі часто конфліктною сферою стає неузгодженість між уявленнями про майбутню професійну діяльність та учбово-професійну діяльність. Або ж мотиви професійного самовизначення розвиваються із ціннісних орієнтирів особистості:

бажання виконувати суспільно корисну працю, прагнення до сродної праці та ін. Внутрішня мотивація особистості, не залежно від джерела її формування, є першоосновою для подальшого предметного виявлення — поведінкових актів, що спрямовані на досягнення певних професійних успіхів. Загальним наслідком неузгодженості між компонентами самовизначення є професійна невизначеність студента. Невизначеність у психологічному часі виникає у разі невідповідності між деякими компонентами в плані психологічного дійсного та майбутнього. Невизначеність в учбово-професійній діяльності виникає у випадку, коли порушено взаємообумовленість уявлених студентом можливостей з постановкою цілей та подальшими діями у психологічному дійсному. Невизначеність у майбутній професійній діяльності має місце, коли створений образ ідеального "Я" не відповідає постановці цінності-меті і навпаки. Актуальний зміст професійного самовизначення виражений у професійній "Я-концепції" студента, що відображає результат цього процесу на певному етапі його розвитку. Тобто професійне самовизначення спрямоване на інтеграцію уявлення щодо своїх актуальних та потенційних можливостей з образом бажаного професіонала [26].

Зазначимо, що на даний момент процес професійного самовизначення суттєво змінений умовами входження до трудової діяльності юнок та юнаків. Зокрема, це обумовлено динамікою ринку праці: безперервним процесом «народження» та «відмирання» великої кількості професій. Наразі соціально-економічна ситуація у країні обумовлює стрімку трансформацію професійного середовища. Тому, процес самовизначення ускладнюється, необхідним є вибір професії не лише з огляду на персональні якості та прагнення, але й завважуючи на суспільні запити: актуальним постає питання попиту на послуги тих чи інших фахівців у соціумі. Означена проблема у сукупності з циклом природньою для кризового періоду життя юнаків та юнок фрустрацією, обумовлює суттєвий дистрес, спричинений неспроможністю повноцінного самовизначення. Зауважимо також, що вибір професійного спрямування у сфері психологічної діяльності тісно пов'язаний зі змінами не лише у професійному середовищі, але й загальними

соціальними зрушеннями — студент-психолог потерпає водночас від тривоги, обумовленої неспроможністю чітко визначити перспективу щодо попиту на послуги у майбутньому, зважаючи на достатньо широкий арсенал спеціалізацій фаху та залежність від динаміки суспільних подій. Тож, доволі важливим є визначення особливостей даного процесу серед студентів юнацького віку, а зокрема майбутніх психологів.

Власне, опрацьовуючи питання професійного самовизначення саме серед фахівців психологічного спрямування, варто звернутися до робіт І. Ендебері, У. Мороховської та ін. Так, автори зазначають, що здебільшого провідним мотиваційним та змістовим аспектом самовизначення серед майбутніх психологів є оцінка та зіставлення зі спроможністю до виконання трудової діяльності, оцінка особистісних якостей та навичок [19]. Вторинними є мотиви, що базуються власне на зацікавленості професійною сферою, збагаченні відомостей щодо фаху та ін. Окрім того, також примітною для даної сфери є необхідність узгодження професійного самовизначення з оцінками оточення, зокрема близьким колом спілкування та сім'єю. Доволі поширеним є явище стигматизації професійного вибору психолога [29].

1.2. Теоретичне дослідження проблеми дитячо-батьківських взаємин

Наразі проблема дитячо-батьківських стосунків є однією із провідних у дослідницькому середовищі, оскільки саме у взаємодії дитини із найближчим середовищем починає формуватися соціалізаційний сценарій, що у подальшому впливатиме на якість самореалізації останньої. Особистість розвивається за рахунок взаємодії з оточенням на рівні мікро-, мезо- та макросистеми, проте на думку дослідників провідну роль у контексті професійного самовизначення відіграє саме перший рівень організації соціальних взаємин – сім'я. Саме родинні стосунки, як найбільш тісна форма взаємодії дозволяє особистості вдовільняти актуалізовані потреби, формувати ціннісні орієнтири та підґрунтя для подальшого особистісного розвитку. Для дитини на етапі професійного самовизначення, це зокрема важливо, оскільки за гармонійного розвитку сім'ї, вона має можливість

отримати емоційну підтримку, повагу та сформувати стійку професійну Я-концепцію, що буде базуватися на позитивних мотивах, але не на диспропорціях та внутрішніх конфліктах. Очевидно, що провідне місце у процесі ідентифікації юнаків та юнок протягом дитинства займали стосунки з самими батьками. На етапі юнацтва, відбувається децентрація та сепарація і взаємини у сім'ї стають передумовою, але не безпосереднім фактором впливу. Тож, можемо говорити про доцільність дослідження дитячо-батьківських стосунків, оскільки для студентів-психологів процес професійного самовизначення вже частково відбувся. Наразі вони опановують фах, що обрали під час життя з батьками.

Диотримує досвід соціальних стосунків у м'якій, емоційно підкріпленій, захищеній формі, серед близьких людей, для яких вона є найвищою цінністю. І тільки після цього особистість готова до налагодження об'єктивних стосунків з іншими людьми. Ця соціальна функція робить інститут сім'ї стійким. Саме родина вводить людину в світ соціальних відносин. Нагадаємо, що сім'я виконує ряд функцій: репродуктивну, функцію відтворення – в ній вирішується, коли народяться діти і скільки їх буде; виховну функцію – в якій дитина засвоює суттєві правила поведінки; господарсько- побутову функцію; економічну – матеріальне забезпечення родини та розподіл коштів; функцію організації дозвілля та ін. [2].

Викривлені стосунки в сім'ї, що базуються на недостатній відвертості, безплідних суперечках, нездатності домовитись між собою, приховуванні від дитини сімейних таємниць – все це значно ускладнює пристосування дитини до життя. Адже діти не просто «зчитують» картинку, яку пропонують їм батьки, а дуже тонко відчують реальний зміст і почуття, що приховуються. Негативні наслідки таких «подвійних посилів» проявляються в перенесенні проблемних стосунків з батьківської сім'ї на подальші взаємостосунки у власній сім'ї, нівелюванні сімейних цінностей загалом.

Благополуччя сім'ї визначається не лише особистісними особливостями батьків, але й соціальною підтримкою оточуючих, з якими склалися гармонійні, довірливі стосунки. Батьківська гіперопіка, яка заважає підтримувати стосунки з

іншими людьми і вчитися самостійно приймати рішення, стає перешкодою розвитку незалежної поведінки та сприяє інфантилізації. У таких дітей виникають труднощі у встановленні соціальних контактів з оточуючими і є велика небезпека нервових зривів та психосоматичних розладів. Але й брак спілкування батьків з дитиною, відсутність спільного дозвілля, нерозуміння потреб, труднощів, нездатність своєчасно й ефективно допомогти дитині (гіпопротекція) не лише обмежують можливості розвитку, а й ставлять дитину на межу психологічного ризику [6, с. 38].

Позитивні переживання щодо власної сім'ї безпосередньо залежать від того, чи відчуває себе кожен член сім'ї таким, якого люблять і необхідним у конфліктні та складні для сім'ї моменти, а також чи може він віддавати свою любов іншим. В.А. Ільїн констатує, що члени подружжя, в якому панує кохання любов до дітей, шукають причини складної поведінки дитини, відносяться до неї з розумінням і повагою. Для таких батьків питання, як поважати почуття і потреби дитини, не дозволити перетворити дім та життя сім'ї у хаос, стає сумісним пошуком рішення складної та цікавої задачі. Батьки, які люблять свою дитину ставлять перед собою завдання, яке полягає у тому, щоб навчити її чомусь корисному, при цьому не пригнічувати її свободи волі при прийнятті рішень, рахуватись з потребами інших членів сім'ї, не нехтуючи власними інтересами [13, с.3]. Несприятливі сімейні умови обумовлюють виникнення порушень у дитини, неадекватну самооцінку, негативні міжособистісні стосунки. Цьому сприяє авторитарний стиль спілкування, гіперпротекція і гіпоопіка, емоційне відкидання та інші дисгармонійні типи виховання [10].

Також не можна оминати увагою проблему нестачі теплоти у спілкуванні між батьками і дітьми, ворожість та жорстокість у ставленні до дитини. Часто батьки бояться або ж взагалі не вміють проявляти емоційне ставлення до дитини, в таких стосунках майже відсутній фізичний контакт – доторки, обійми. Емоційні прояви дитини постійно є депривованими, оскільки не помічаються або ж, взагалі, відторгаються. Дослідження більшості сучасних авторів ґрунтуються на основі сформульованих Л.С. Виготським положень згідно яких: починаючи з

немовлячого періоду, для дитини доросла людина – центр будь-якої ситуації розвитку психіки дитини; «...немовля з самого початку зіштовхується тільки з такими ситуаціями, в яких його поведінка переплетена і вбудована в соціальність [7]».

Саме в процесі спільного здійснення з батьками активно-перетворюючого ставлення до світу відбувається становлення і розвиток вищих психічних функцій дитини. Останні, згідно гіпотези Виготського, початково були зовнішніми (форма взаємовідносин між людьми) і пізніше, в процесі розвитку психіки дитини в спілкуванні з батьками вони стають внутрішніми (інтеріоризованими), такими, що належать дитині [7].

Ю.Б. Гіппенрейтер в своїй книзі «Продовжуємо спілкуватися з дитиною. Так?» наводить «секрети» успішної взаємодії в дитячо-батьківських стосунках.

1. Увага до природи дитини: усвідомлене або інтуїтивне розуміння дитини, бережне ставлення до її потреб, надання їй свободи росту та розвитку... Надання дитині можливості приходити до правильних рішень своїми шляхами і зі своєю швидкістю.

2. Створення «збагаченого середовища». Важко переоцінити цей внесок дорослого в розвиток дитини. В широкому розумінні мова йде про занурення дитини в середовище людської культури. Більш конкретно це стосується дуже багатьох обставин життя: від «розумних» іграшок і розвиваючих ігор до загальної атмосфери в домі.

3. Особливі взаємостосунки. Талановитим батькам вдається встановити унікальну атмосферу спілкування з дитиною. Це атмосфера доброзичливості, довіри, підтримки і, насамкінець, загального емоційного залучення. Дитина в такому спілкуванні стає не «об'єктом виховання», а учасником спільного емоційного і духовного життя дорослого, який стає для неї надихаючим прикладом [4, с. 88-90].

Р. Спіц описував розвиток психіки дитини (визначаючи його як процес руху від стану нестабільності) до стабільності в результаті взаємодії дитини з матір'ю, він досліджував роль феномена материнської депривації в психічному

розвитку дитини. Близькими, по суті, є висновки Г. Кохута про роль батьків в задоволенні базових потреб дитини в процесі дитячо-батьківських стосунків і нарцисичної самоповаги, що формується у дитини в ситуації взаємодії з батьками [7]. Д. В. Віннікотта про роль «холдингу» (фізична й емоційна підтримка) в стосунках дітей і батьків [3].

Аналогічних ідей дотримувався Д. Б. Ельконін, результати експериментальних досліджень якого показали, що первинним для всіх наступних етапів психічного розвитку дитини є її взаємодія зі світом людей. Ця взаємодія призводить до формування і подальшої диференціації мотиваційно-потребової сфери як базової особистісної складової. Світ людей (джерел носіїв змістів для дитини), згідно Д.Б. Ельконіна, відіграє важливу роль у всіх етапах психічного розвитку дитини, оскільки є своєрідним провідником дитини в світ фізичної і соціальної реальності [7].

Такий погляд перегукується з тим як Д.В. Віннікотт визначає розвиток у дитини образу «достатньо хорошої» і «поганої матері» як базових особистісних компонентів, що визначають подальше ставлення дитини до оточуючого світу. Д.В. Віннікотт стверджує, що сім'я відіграє найважливішу роль як місце, в якому дитина вперше зустрічається з силами, що діють у суспільстві. Прототипом взаємостосунків у суспільстві постають первинні стосунки немовляти з матір'ю, в яких мати є представником складного оточуючого світу і сприяє розвитку спадково закладених якостей особистості дитини або ж перешкоджає цьому [3].

Вивчення впливу емоційного компонента дитячобатьківської взаємодії на психічний розвиток дитини показано в роботах А.І. Захарова [5]. Автором виділені якісні й кількісні критерії повноцінного емоційного спілкування батьків з дошкільником. При дефіциті емоційних контактів процес психічного особистісного розвитку затрудняється й спотворюється.

Одна з найбільш важливих для психології ідей Л.С. Виготського [2] полягає в тому, що джерело психічного розвитку перебуває не усередині дитини, а в його відносинах з дорослим.

Згідно з позицією Л.С. Виготського, соціальний світ і навколишні дорослі не протистоять дитині й не перебудовують його природу, але є органічно необхідною умовою його людського розвитку. Дитина не може жити й розвиватися поза суспільством, він споконвічно включений у суспільні відносини, а тому чим менша дитина, тим більш соціальною істотою вона є [2].

М.І. Лисіна [7], з однієї сторони, опирається на концепцію Л.С. Виготського, а з іншого стає засновником оригінальної наукової школи. Вона принесла у вітчизняну психологію новий предмет спілкування дитини з дорослим і новий підхід до наукового дослідження спілкування. Ініціатором даного напрямку став учитель М.І. Лисіної А.В. Запорожець (який у свою чергу був безпосереднім учнем і соратником Л.С. Виготського). Слід зазначити, що в цей час (60-70ті рр.) у закордонній психології розвернулися надзвичайно цікаві дослідження із психології дитинства, у яких аналізувалися особливості материнського відношення до дитини. Були опубліковані нові дані про компетентність дитини, описувалися різні моделі материнської поведінки (mothering), були отримані факти, що свідчать про синхронізацію й погодженості взаємодії матері й дитини, у самостійний напрямок оформилася теорія прихильності.

Одним з основних методів у дослідженнях М.І.Лисіної [7] було порівняльне вивчення дітей, що виховуються в родині й без родини в дитячих установах закритого типу. У цьому також можна бачити продовження традицій Л.С. Виготського, який, як відомо, розглядав дослідження розвитку в умовах патології як один з методів генетичної психології. В умовах як органічного, так і комунікативного дефіциту процес розвитку вповільнюється, розвертається в часі і його закономірності виступають у відкритій, розгорнутій формі. Діти в будинках дитини забезпечені всім необхідним для виживання (нормальним харчуванням, медичним обслуговуванням, одягом і іграшками, що навчають заняттями і т.д.). Однак дефіцит індивідуальноадресованого, емоційного спілкування з дорослим суттєво гальмує й деформує психічний розвиток дітей. Як показали роботи М.І. Лисіної, «добавка» такого спілкування впливає на різні аспекти психічного

розвитку дітей: на їхню пізнавальну активність, на оволодіння предметними діями, на розвиток мови, на відношення дитини до дорослого і т.д. [7].

А. Валлон [1] розглядає проблему взаємодії батьків і дітей в аспекті розвитку емоційної сфери дитини, і він відмічає проєкцію емоційної чуйності дитини на почуття інших дорослих і дітей. А.Валлон відзначає, що дитина на перших етапах життя пов'язана зі світом через афективну сферу, і його емоційні контакти встановлюються за типом емоційного зараження.

За А. Валлоном, на другому році життя дитина вступає в «ситуацію симпатії». На цій стадії дитина мовби злита з конкретною ситуацією спілкування й з партнером, чий переживання вона розділяє. «Ситуація симпатії» готує дитину до «ситуації альтруїзму». На стадії альтруїзму (45 років) дитина навчається співвідносити себе й іншого, усвідомлювати переживання інших людей, передбачити наслідки своєї поведінки.

Так, в міру психічного розвитку, дитина переходить від нижчих форм емоційного реагування до вищих моральних форм чуйності [1].

Важливим компонентом у взаємодії батьків і дітей являється вироблення такого психологічного інструменту як емпатія. Calhoun M.L., Hawisher M. вважають емпатію одним з найважливіших джерел розвитку особистості дитини. На їхню думку, емпатія – це комбінації теплоти, уваги й впливу. Автори опираються на ідею про розвиток дитини як процесу встановлення балансу між потребами батьків і дитини. Дотримання балансу потреб робить виховання ефективним, а емпатія визначає психологічний клімат навчання дитини взаєминам з людьми [15].

Емпатія у відносинах батьків і дітей можлива тільки в тому випадку, коли батьки розуміють почуття дітей, беруть участь у їхніх справах і дозволяють їм деяку самостійність. Емпатійні відносини батьків полегшують процес адаптації. Але навчати дитину емпатії стає можливим тільки тоді, коли самі батьки є носіями цієї психологічної властивості. Адже ми не можемо поділитися тим, чого не маємо самі.

Солнцева Л. І., Гарній С. М. особливу увагу у своїх дослідженнях приділяють ролі любові у вихованні дітей. І сьогодні актуальним є їх вчення про метод любові, яка повинна бути присутньою «... у будьякій методиці, що приносить успіх, морального й соціального виховання нормальної дитини» [13]. Любов проявляється як вирішальний фактор життєвого, ментального, морального й соціального благополуччя й розвитку індивіда, «нелюбимі й нелюблячі діти складають більш високу частку перекручених, вороже настроєних і неврівноважених дорослих, ніж діти, що виростили під покровом любові». Дослідивши біографії великих альтруїстів, що виростили в апостолів любові, він дійшов висновку про те, що майже всі вони вийшли з гармонічних родин, де були бажаними й улюбленими.

Порушення емоційного контакту з батьками, відсутність емоційного прийняття й емпатійного розуміння важко травмує психіку дитини, впливає на розвиток дітей, формування їх особистості.

У своєму дослідженні Мастюкова О. М., Московкіна А. Г. роблять висновок про те, що «...емпатія є сполучною ланкою у відносинах між дорослим і дитиною, що визначають входження її в співтовариство однолітків. Сформована емпатія оптимізує процес соціалізації дитини, надаючи йому гуманістичну, духовну спрямованість» [8].

Родини, що виховують особливу дитину, мають свої особливості і якості. Але існують також загальні тенденції в обладнанні життя таких родин. Умовно родини можна розділити на три категорії [11].

Перша категорія родини, що категорично відкидають або майже не чують думки медичного персоналу й інших фахівців. Батьки не можуть осмислити сам факт появи на світ проблемної дитини. Думка лікарів їх насторо

жує, вводить у важкий стресовий стан. Вони, як правило, починають активно вдаватися у пошуки додаткових «фахівців» для проведення нової діагностики, очікуючи більш сприятливого діагнозу, а також тих, хто міг би обіцяти швидке лікування їх дитини, повністю довіряючи їм. Не одержуючи позитивного результату, вони швидко переключаються на інших фахівців,

втрачаючи час і упускаючи можливість надання дитині кваліфікованої допомоги. Такі батьки, намагаючись поєднувати різні методики й способи допомоги, звертаються до багатьох фахівців, рахунок яких може йти на десятки. Розрізненість дій приводить до відсутності відчутних результатів у дитини й розчарованості в сучасних способах допомоги дітям (Горячева Т. Г., Солнцева І. А.) [3].

Друга категорія родини, що сприймають інформацію, і намагаються разом з фахівцем шукати шляхи подолання патології. Однак переживання розпачу, що характеризується шоком, і почуття розчарування, пов'язане з тим, що вони (батьки) не змогли зробити здоровішу дитину, є настільки болісно сильними, що іноді батько або мати не в змозі зрозуміти, що їм пояснюють лікарі. Обтяжує стресовий стан батьків реакція суспільства, яким діагноз ухвалюється як вирок дитині і його батькам. Потрібен час для того, щоб у батьків відбулося усвідомлення дефекту дитини. Часто після появи перших неспростовних фактів хвороби батьки переживають почуття провини, що змішується з бажанням знайти спростування діагнозу.

Родини, що відносяться до другої категорії, є більш позитивними для соціальнопедагогічної підготовки й включення їх у ранню роботу з дитиною. З обома категоріями родин на всіх етапах співробітництва необхідна взаємодія соціального працівника, який у силах захистити права дитини й допомогти родині подолати кризовий період.

Третя категорія самоприречені батьки. Отримана інформація для таких батьків носить саморуйнуючий характер. Дана категорія батьків переживає почуття безвихідності. Існує два види таких родин.

Перший: найчастіше самотні матері, що розцінюють появу хворої дитини як певний знак або «ношу», яку необхідно пронести через усе життя. Дуже скоро після народження дитини вони скорюються ситуації не вживають активних дій для її поліпшення. Особистий досвід спілкування з даним видом батьків показує, що серед них зустрічаються матері з релігійними переконаннями.

Другий: батьки вважають, що вживати нічого не потрібно. Майбутнє дитини саме покаже, яким він стане. Проявляючи значне терпіння, батьки здійснюють необхідний догляд за ним. Дитина росте самостійно, але його не розбудовують.

1.3. Дитячо-батьківські відносини як фактор формування професійної ідентичності

Під чинником ми розуміємо причину, рушійну силу якогось процесу, явища, що визначає його характер [5, с. 1412]. У науковій літературі поширені такі класифікації чинників, що впливають на формування готовності до професійного самовизначення:

1. Класифікація соціальних чинників на макро- і мікрорівні: до чинників макrorівня відносять соціальну структуру суспільства, механізми соціальної стратифікації в суспільстві і роль у цих механізмах освіти; до чинників мікрорівня — соціальне становище і освіта батьків, расова й етнічна приналежність, успішність навчання в школі. 2. Класифікація чинників за характером дії на суб'єкт професійного самовизначення: об'єктивні чинники, тобто дія яких однаково проявляється в однорідних групах (етап навчання і професійна спрямованість); суб'єктивні чинники, що відображуються в особистісних характеристиках учнів (міра самосвідомості, свідомості, цілеспрямованості дій); соціально-психологічні чинники, пов'язані із строго індивідуалізованим впливом оточення (вплив близького оточення — сім'ї, друзів, учителів).

3. Класифікація чинників на основі профорієнтаційної роботи: внутрішні (особистісні): мотивація, задатки, рівень підготовки, соціально-демографічні характеристики; зовнішні, безпосереднього впливу на особистість і її професійне самовизначення: соціальні групи — сім'я, родичі, друзі, представники професій; засоби масової інформації; громадські (школа, позашкільні навчальні заклади, дитячі організації); професійні навчальні заклади (заходи з профорієнтації вишів, профтехучилищ та ін.); інформація служб зайнятості, екскурсії на

підприємства; загальна ситуація професійного самовизначення: потреба регіону в кадрах, соціально-економічна ситуація, структура виробництва, наявність робочих місць, демографічна ситуація. Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу, ми встановили, що в дослідженні чинників, що впливають на формування готовності до професійного самовизначення, більшість науковців не класифікує їх за якою-небудь однією основою.

Так, за даними досліджень, проведених російськими вченими: Є. Клімовим [1], М. Пряжниковим [3], чинниками, що впливають на формування професійного самовизначення, є система загально-людських цінностей, соціально-економічні умови, вплив сім'ї, друзів, учителів, вікові та статеві особливості особистості, самоактуалізація і рівень домагань, престижність професії, ступінь інформованості про професію, професійні інтереси, схильності, здібності. Ті з них, які є структурними елементами такого поняття, як мотивація, дістали назву мотиви вибору професії. Як показує аналіз наукових досліджень, складність і багатоаспектність проблеми мотивації обумовлюють безліч підходів до розуміння її сутності, природи, структури. На думку М. Роберта і Ф. Тільмант [4], мотивація — це потреба, що спонукає діяти особистість з певною метою. Потреба є внутрішнім аспектом мотивації. Мотивація у зв'язку з цим визначається як динамічний процес фізіологічного і психологічного управління поведінкою людини, що визначає її спрямованість, організованість, активність і стійкість.

Д. Константиновський [2], підкреслюючи роль мотивації в освіті, відмічає, що мотивація для освіти є важливим ресурсом, який потрібний не лише в системі освіти, але і є каталізатором для всього суспільства, яке визнало необхідність чіткого розуміння сучасної освіти, що вимагає обов'язкового створення мотивації будь-якої діяльності. Якщо для суспільства особистість є основною цінністю, то освіту логічно розглядати як засіб перетворення особистості. Таким чином, у ряді досліджень мотивація вивчається в різних аспектах, і тому розглядається і як один конкретний мотив, і як єдина система мотивів, і як особлива сфера, що охоплює потреби, мотиви, цілі, інтереси в їх складному переплетенні і взаємодії. Слід зазначити і той факт, що в

самовизначенні старшокласників особливе місце посідає навчальна мотивація, як один із основних видів мотивації. Навчальна мотивація входить до складу навчальної діяльності, під якою Д. Ельконін розуміє діяльність, яка за своїм змістом передбачає оволодіння узагальненими способами дій у сфері наукових понять, така діяльність має спонукатися відповідними мотивами [6]. Ця діяльність має особливе значення у формуванні готовності до професійного самовизначення старшокласників, оскільки мотив, виступаючи психологічною стороною діяльності, спонукає і спрямовує її. Тому формувати потрібно не навчальну мотивацію, а навчальну діяльність, усі її етапи і компоненти.

Враховуючи вищевикладене, ми вважаємо, що основними мотивами, які визначають вибір професії і впливають на формування професійного самовизначення особистості, є: сім'я, цінності, схильності, потреби, інтереси і здібності.

Висновки до розділу 1

Узагальнюючи, можемо зазначити, що процес професійного самовизначення спрямований не лише на прийняття життєвого вибору щодо подальшої професійної спрямованості у підлітковому віці, але також включає в себе такі аспекти як професійна ідентичність, самоствавлення та самооцінка. Більш того, даний процес сягає раннього дитинства особистості, коли соціальне середовище зростання формує основні спрямування дитини. У подальшому специфіка міжособистісної взаємодії дитинства стає підґрунтям для розвитку чи гальмування тих чи інших якостей, а також сприяє усталенню ціннісних орієнтирів. Останні, у свою чергу, закладають вектор для подальшого професійного самовизначення. Можемо зазначити, що динаміка даного процесу доволі виражена та тривала.

У той же час, дитячо-батьківські взаємини є суттєвим фактором формування особистості. Період дитинства є фундаментом розвитку не лише характеру дитини, але й її задатків, сприяє чи навпаки обмежує потенціал персонального зростання. Міжособистісна взаємодія з батьками є одним з

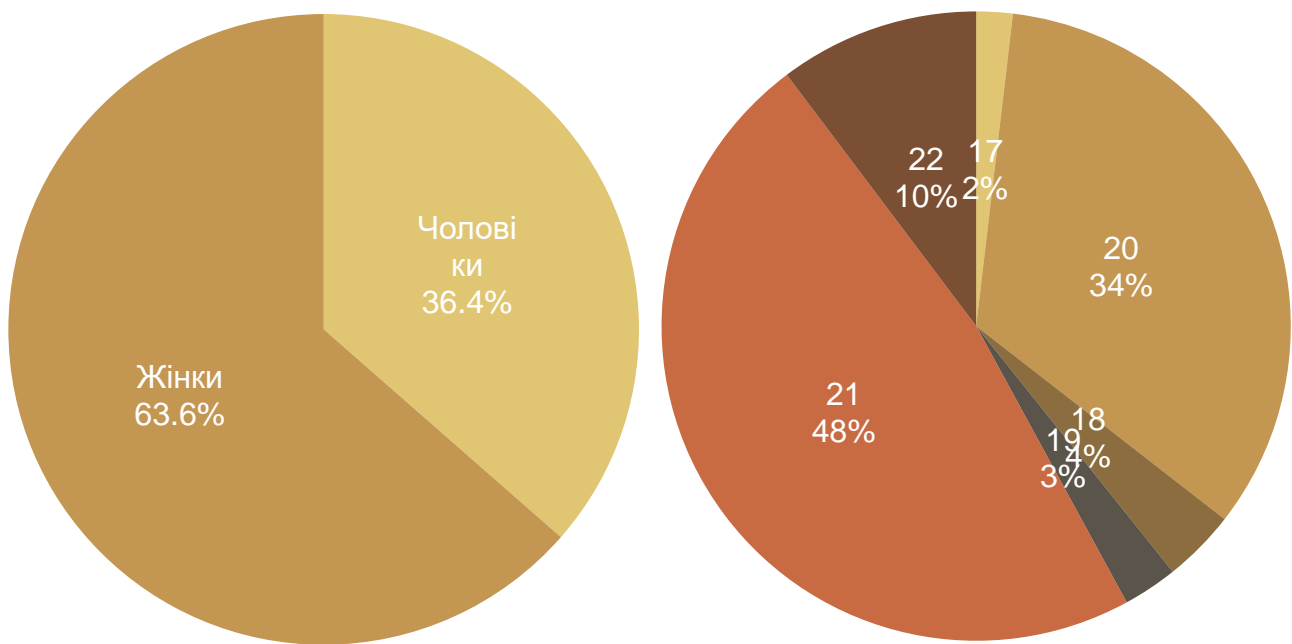
провідних чинників у даній плеяді, оскільки саме батьки складають найперше та найбільш близьке коло спілкування дитини. Зауважимо, що основні патерни та стратегії, що засвоює дитина у контакті з дорослими в подальшому ретранслюються на її взаємодію в більш широких соціальних колах, стають основним шаблоном поведінки у макросоціумі.

Варто окремо зупинитися на суттєвому значенні еміційної взаємодії в контексті досліджуваного феномену. Оскільки специфіка чуттєвих взаємин безпосередньо визначає не лише емоційні реакції дитини у подальшому житті, зокрема й професійному. Але також надає особистості сигнали щодо допустимості чи неприйнятності тих чи інших форм поведінки, ретранслює основні суспільні та сімейні цінності, а також значною мірою впливає на стан психологічного благополуччя. Емоційно-вольова сфера дитини є лінзою сприйняття реальності, мовою емоційних реакцій дитина сприймає суб'єктивні та об'єктивні чинники свого оточення та засвоює відповідні інтроєкти, що визначатимуть напрям її подальшого руху в дорослому віці.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

2.1. План проведення емпіричного етапу дослідження

Основою для дослідження слугував метод психологічного опитування. Ми створили онлайн-опитувальник за використання ресурсу Google Forms та поширили серед студентів факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Таким чином, вдалося долучити до дослідження 107 осіб віком від 17 до 22 років. Розподіл за статтю серед досліджуваних — 36,4% чоловіків (39 осіб) та 63,6% жінок (68 осіб). Представимо статево-вікові особливості досліджуваної вибірки у вигляді відповідних діаграм

(рис. 2.1.).

Рисунок 2.1. Статево-рольові особливості досліджуваної групи

Можемо зазначити, що дібрана вибірка дає можливість змістовно дослідити особливості взаємозв'язків означених явищ, а також установи статево-рольові відмінності у прояві характеристик, що визначаються. Також зауважимо,

що кількість респондентів є достатньою для групування на певних засновках, зважаючи на наявність порядкових шкал у застосовуваних методиках.

Власне, зважаючи на дослідницьку мету, що було означено, у ході опитування було вирішено визначити особливості респондентів у двох спрямуваннях: дитячо-батьківські взаємини у сім'ї студентів та особливості професійного самоставлення останніх. Зауважимо, що під час операціоналізації представлених категорій, ми установили, що дитячо-батьківські відносини найбільш змістовно досліджувати спираючись на методи діагностики батьків. Відповідно, було запропоновано кожному із студентів заповнити опитувальники професійного самовизначення та надати одному із батьків заповнити решту. Зауважимо, що гендерно-вікові та індивідуально-психологічні особливості батьків вирішено не враховувати, з огляду на тему дослідження. Ми визначаємо особливості сімейних відносин як специфіку соціального середовища, в якому відбувається становлення особистості майбутнього студента-психолога, відповідно надані батьками відповіді формують умовно об'єктивне відображення ситуації дорослішання респондентів. У той же час, самі студенти мали заповнити опитувальник визначення рівню професійної ідентичності (Л. Б. Шнайдер) та опитувальник професійного самовідношення (К. В. Карпінський). Було обрано саме дані методи, оскільки дослідження проводиться на респондентах, що вже здійснили вибір подальшого професійного спрямування, тож доцільнішим є визначення не професійних інтересів, а міри вдоволеності актуальним фахом та узгодженості самосприйняття особистістю себе у професійній ролі.

Зазначимо, що опитування проводилося в дистанційному форматі, тож досліджувані менш схильні до надання суспільно бажаних відповідей, водночас ситуація тестування не є для них стресовою чи дискомфортною. Опитування не обмежено в часі, проте респондентам надано певні рекомендації щодо процесу опитування та збору відомостей від батьків. Саме на даному етапі було втрачено значний масив даних, оскільки загалом до опитування долучилося 273 особи, проте у дослідженні представлено результати лише тих опитуваних, чиї батьки коректно та повністю заповнювали опитувальники. Окремо зауважимо на тому,

що дослідження які проводяться з особами дорослого віку чи зрілості потребують додаткового опрацювання теми немотивованості до проходження діагностичних методів, з огляду на упередженість даної вікової групи.

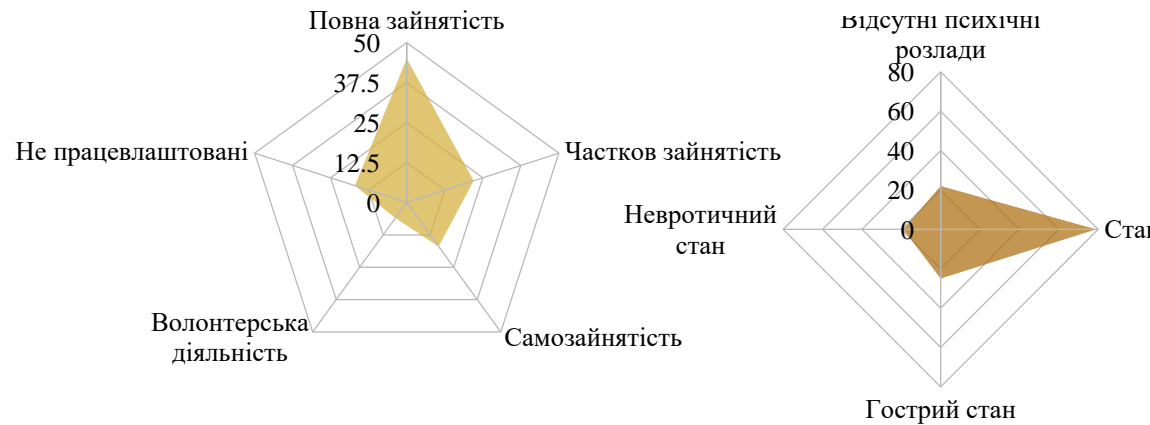
2.2. Обґрунтування використаних методик

Передусім, опишемо методики, що було обрано для визначення міри сформованості професійної ідентичності та гармонійного самовідношення поміж студентів. Зазначимо, що питання професійної спрямованості розглядаємо саме через дані критерії, оскільки студенти факультету психології наразі вже чітко визначили напрям подальшої професійної діяльності, вступивши до ЗВО. Відповідно, доцільним є оцінка вдоволеності студентів своїм вибором та міри сформованості їх професійної ідентичності, що може деталізувати відомості щодо міри суб'єктності при виборі психологічного спрямування як майбутнього фаху. Так, першою з діагностичних метод було підібрано Опитувальник професійного самовідношення особистості К. В. Карпінського. Дана розробка є сконструйована для діагностики особливостей суб'єкта професійної діяльності. Зокрема, у переважній більшості дану методику застосовують для роботи з дорослими, що пройшли процес усталення у професійному середовищі та мають конкретне робоче місце. Для роботи зі студентами дана методика є доцільною, з огляду на наявність публікацій, у яких було застосовано опитувальник при діагностиці студентської молоді [45]. Також, вирішальним фактором стали результати попереднього опитування, згідно з яким 75% студентів факультету психології наразі офіційно чи неофіційно працевлаштовані.

Окрім того, як зазначає автор при застосуванні даної методики варто переконатися, що респонденти мають достатній рівень рефлексивності та абстрактно-логічного мислення. Власне, достатній рівень інтелектуальних здібностей студентів ЗВО не потребує перевірки, оскільки вступ до навчального закладу передбачає складання іспиту, що дає можливість оцінити дану характеристику. У той же час, питання рефлексивності студентів психологічного спрямування також не потребує додаткової діагностики. Проте, на переконання автора, наявність у респондентів виражених психічних розладів у стані рецидиву

можуть суттєво впливати на якість отримуваних результатів. Відповідно, при попередньому опитуванні було визначено наявність серед досліджуваної вибірки характерних станів. Результати опитування представимо у вигляді зірчастої діаграми нижче (рис. 2.2.).

Рисунок 2.2.
Результати
попереднього
опитування
студентів
факультету
психології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Відповідно, було вирішено звернутися при діагностиці до розробки Карпінського. Власне, опитувальник неодноразово було перевірено та встановлено достатній рівень надійності та валідності [40]. Фахівці зазначають, що діагностика може проводитися незалежно від актуальної суспільно-політичної ситуації, оскільки спрямована на оцінку доволі стійких особистісних утворень.

Необхідно надати окрему заувагу, щодо високого ризику соціально обумовлених відповідей на запитання даного опитувальника. Відповідно, було вирішено проводити опитування виключно в дистанційному форматі та скласти інструкцію до усієї батареї методів, згідно з якою бажано проходити діагностику наодинці, в комфортному середовищі та без часових обмежень. Також ми прагнули звернути увагу опитуваних на необхідність максимально щирих відповідей, тож пропонували не долучатися до опитування тим, хто відчуває непевність у тому, що зможе відверто та сумлінно заповнити створену форму. Більш того, Карпінський радить не повідомляти респондентам про справжню мету діагностики, тож створену онлайн-форму було охарактеризовано як спрямовану на визначення задоволеності соціальним оточенням особистості. Таким чином, нам вдалося досягнути певного «засліплення» респондентів при плануванні кореляційного дослідження.

Процедура опитування за даною методикою відповідає умовам реалізації класичного опитування: респондентам надається інструкція, форма з запитаннями та відповідями, інформація є обмеженою та чітко визначеною. Більш того,

фрагментація опитувальника, згідно з автором, не передбачається, тому опитувальник було використано повністю, не зважаючи на доволі значний обсяг дослідницьких методів даної роботи загалом.

Процедура обробки передбачає співвіднесення відповідей досліджуваного з ключем та перекодування номера кожної відповіді у певну кількість сирих балів. Насамперед підраховується кількість сирих балів за загальним показником позитивності професійних самовідносин досліджуваного. При цьому прямими пунктами опитувальника є ті твердження, зміст яких сигналізує про наявність у випробуваного позитивного ставлення до себе як суб'єкта професійної діяльності. Згода випробуваного з цими пунктами розглядається як діагностична ознака позитивності, а незгода – як емпіричне свідчення негативності його професійного самовідносини. Відповідно до цього номер відповіді випробуваного на прямий пункт опитувальника прирівнюється до кількості балів, що нараховується за цей пункт. Згода випробуваного з цими пунктами вказує на наявність негативного, а незгоду – на наявність позитивного професійного самовідносини. Відповідно до цього перекодування номера відповіді випробуваного до кількості сирих балів здійснюється на основі інвертованого співвідношення. Для зручності виявлення та обробки обернених пунктів опитувальника в бланку відповідей досліджуваного вони затемнені.

Далі розраховуються сирі бали за шкалами та субшкалами опитувальника. Для шкал, що відображають позитивне ставлення досвідченого до себе, – «Самоповага у професії», («Самовпевність у професії» та «Самоприв'язаність у професії»), «Самоефективність у професії» («Самакерівництво у професії» та «Самооцінка особистісного зростання у професії») – сирі бали підраховуються на підставі ключа і відповідно до співвідношення відповіді та кількості балів, яке описано вище. Спочатку калькулюються сирі бали окремо для кожної субшкали, а показники за шкалами виводяться шляхом складання показників відповідних субшкал.

В останню чергу проводиться обробка відповідей на пункти, що входять у «негативні» шкали опитувальника – «Внутрішня конфліктність професійних

самовідносин» та «Самозвинувачення у професії». Слід пам'ятати, що ці шкали включають лише ті пункти, які описують суб'єктивні та об'єктивні прояви негативного самовідношення у професії. Якщо при розрахунку загального показника позитивності професійної самовідносини ці пункти розцінюються як зворотні, то при визначенні виразності негативного впливу цих складових професійної самовідносини вони розглядаються як прямі. Це означає, що кількість балів за даними пунктами нараховується на основі прямого співвідношення з номерами відповідей випробуваного.

Психологічна інтерпретація результатів здійснюється відповідно до наведеного нижче конструктивного змісту загальних показників, шкал та субшкал опитувальника.

Методика діагностики професійної ідентичності Л. Б. Шнайдера. Методика призначена вивчення професійної ідентичності. Ідентичність - результат активного рефлексивного процесу, відбиваю справжнє уявлення суб'єкта про себе, власному, а не нав'язаному шляхи розвитку і супроводжується відчуттям особистісної визначеності, тож-діяльності та цілісності, що дає можливість суб'єкту сприймати свою життя як досвід тривалості і безперервності свідомості, єдності життя.ненних цілей та повсякденних вчинків, дій та їх значень, які дозволяють діяти послідовно. Самоідентичність можна визначити як здатність до самостійного виявленню відповідності особи її об'єктивної приналежності до тієї чинній системі об'єктів при збереженні уявлень про цілісність і унікальності власного "Я". Професійна ідентичність - це об'єктивне та суб'єктивне єдинство з професійною групою, справою, яка обумовлює наступність професійних характеристик (норм, ролей та статусів).

Ідентичність розглядається Л. Б. Шнейдером як самореферентність (Лат. *referre* - повідомляти), повідомлення - на основі переживання унікальності свого буття та неповторності особистісних властивостей - самому собі про те, хто "Я" є, і що є "Моїм", за наявності своєї приналежності до реальної у формі конкретних життєвих ситуацій та відносин. Тоді професійна ідентичність - це результат професійного самовизначення, персоналізації та самоорганізації, виявляю- що

усвідомлює себе представником певної професії та професійного його співтовариства, певний ступінь ототожнення-диференціації себе з "Справою" та "Іншими", що виявляється в когнітивно-емоційно-повіденських самоописах "Я".

Професійна ідентичність – психологічна категорія, яка відноситься до усвідомлення своєї приналежності до певної професії та опрозподіленій професійній спільноті. Профідентичність детермінована професійним спілкуванням та професійним досвідом, репрезентується по-засобом мовних засобів через образ "Я". У психологічному сенсі, за Е. Еріксоном, при становленні професійної ідентичності людина проходить ті ж етапи, що і при соціалізації, довіру, автономію, ініціативність, досягнення, ідентичність, інтимність творчість, інтеграцію. У стійкому остаточному варіанті професійна ідентичність складається лише з досить високих рівнях оволодіння професією (приблизно до 30-35 років) і виступає як стійка угода. вання основних елементів професійного процесу.

Передчасна ідентичність - високі показники з авторитарності та низькі за самостійністю. Передчасна ідентичність виникає в тих випадках, коли людина взагалі не робила незалежних життєвих виборів, ідентичність не усвідомлюється, швидше за це варіант нав'язаної ідентичності.

Дифузна ідентичність - це статус ідентичності, при якому не має-ється міцних цілей, цінностей і переконань і спроб їх активно сформува-вати. Людина з "дифузною ідентичністю" може вступити в стадію "морато-рія" і потім перейти до "зрілої ідентичності". Але він може також назавжди залишитися на рівні "передчасної ідентичності", відмовившись від активно го вибору та самовизначення, або піти шляхом дифузії. Критеріями розмитої (дифузної) ідентичності є: середній ступінь незадоволеності собою та своїми можливостями, зі-думка у здатності викликати в інших повагу; сумнів у цінності власної особистості, відстороненість, що межує з байдужістю до власного "Я", втрата інтересу до свого внутрішнього світу; ригідність Я-концепції - небажання змінюватися на тлі загального положення його ставлення до себе; уявлення про те, що своя особистість, характер і діяльність спо-здатні викликати зневагу,

нерозуміння, засудження; наявність внутрішніх конфліктів особистості, сумнівів, незгод з собою, занижена самооцінка, що призводить до сумнівів у своїй здатності щось змінити або вжити; самозвинувачення, готовність поставити собі у провину свої промахи і невдачі чи, власні недоліки яскраво виражені.

Мораторій - це статус ідентичності, за якого людина ек знаходиться в стан кризи ідентичності і активно намагається вирішити її, пробуючи різні варіанти. "Мораторій" зазвичай передбачає високий тривожності. Досягнута ідентичність - статус ідентичності, яким володіє людина, яка сформувала певну сукупність особистісно значущих для неї цілей, цінностей і переконань, що переживає їх як особистісно значущі, що забезпечують йому почуття спрямованості та свідомості життя. Репрезентативною цією досягнутою ідентичності є позитивне самовідношення за позитивному оцінюванні власних якостей та стабільного зв'язку з соціумом, а також повної координації механізмів ідентифікації та відокремлення. Критеріями позитивної (зрілої) досягнутої ідентичності є: уявлення про те, що особистість, характер і діяльність здатні визвати в інших повагу, симпатію, схвалення та розуміння; відчуття цінності ти власної особистості та одночасно гадана цінність свого "Я" для інших; висока самооцінність і енергетика, впевненість у собі при високою внутрішньої напруженості; бажання відповідати ідеальному представленню себе; підвищена рефлексія, усвідомлення власних труднощів; визнання життєвої ситуації; висока подійність та товариськість, що пояснюється завантаженістю життя та заклопотаністю повсякденними справами; орієнтація інших та його значимість. Псевдоідентичність - стабільне заперечення своєї унікальності або, напрооти, її амбітне підкреслення з переходом у стереотипію, а також порушення механізмів ідентифікації та відокремлення у бік гіпертрофірованості, порушення тимчасової зв'язності життя, ригідність Я-концепції, бо лізне неприйняття критики на свою адресу, низька рефлексія. В деяких випадках псевдоідентичність можна трактувати як гіперідентичність вслідність тотального поглинання статусом, роллю, роботою, іншим об'єктом або суб'єктом, при високо позитивному оцінюванні власних

якостей та на-руйнуванні довірчих, гнучких зв'язків із соціумом, прагненні досягти мети будь-якими засобами.

Для вивчення професійної ідентичності використовується методика, будована на принципах прямого та ланцюгового асоціативного тесту. Першона чально випробуванним пред'являлося два слова-стимули: "професіонал" і "не професіонал, на які кожен випробуваний записував по 10 асоціативних реакцій. Потім уже на ці 10 словстимулів знову пропонувалося записати 10 будь-яких слів, що прийшли на думку. Усі асоціативні реакції (первинні тавторинні) піддослідних зводилися до купи. Потім за кожним початковим словом стимулу "професіонал" та "непрофесіонал" проводилася наступна обробка: групи слів, що утворюють "гніздо асоціацій", замінювалися одним словом. Слова, що зустрічаються з обох стимулів, виключалися, явні (відверті) асоціації вилучалися, випадкові асоціації також видалялися із загального набору. У результаті залишено ключові асоціації зі словами-стимулами.

Опрацювання результатів тестування. Спочатку підраховується кількість збігів за ключом із самоописами себе в категоріях професійного, а потім - число самоописів себе в якості тегорії непрофесійного. Далі кількість слів-реакцій опису себе як професіонала потрібно поділити на кількість слів-реакцій опису себе як непрофесіонала.

Аналіз сімейних взаємовідносин Е. Г. Ейдемільер, В. В. Юстіцкіс, еред тим, як батько починає заповнювати опитувальник, необхідно створити атмосферу довірчого психологічного контакту між ним та особою, яка проводить дослідження. Батько має бути зацікавлений у правдивості власних відповідей. Кожен опитуваний отримує текст опитувальника та бланк реєстрації відповідей. Той, хто проводить дослідження зачитує інструкцію, що знаходиться на початку опитувальника, переконується, що опитувані її правильно зрозуміли. У процесі заповнення інструктування чи пояснення не допускаються.

Опрацювання результатів проводиться в такий спосіб. На бланку реєстрації відповідей номери цих відповідей розташовані так, що номери, що належать до однієї шкали, розташовані в одному рядку. Це дає можливість швидкого

підрахунку балів за кожною шкалою. Для цього потрібно підрахувати кількість обведених номерів. За вертикальною межею на бланку реєстрації відповідей зазначено діагностичне значення (ДЗ) кожної шкали. Якщо кількість балів досягає або перевищує ДЗ, то у батька, що обстежується, діагностується той чи інший тип виховання. Літери за вертикальною рисою – це скорочені назви шкал, що застосовуються в даних методичних рекомендаціях. Назви деяких шкал підкреслено. Це означає, що до результату по горизонтальному рядку (набраному числу балів) треба додати результат за додатковою шкалою, що знаходиться в нижній частині бланка, під горизонтальною межею та позначеною тими самими літерами, що й основна. За наявності відхилень за декількома шкалами необхідно звернутися до таблиці 1 для встановлення типу негармонічного сімейного виховання.

1. Рівень протекції у процесі виховання Йдеться про те, скільки сил, уваги, часу приділяють батьки під час виховання дитини. Спостерігаються два рівні протекції: надмірна (гіперпротекція) та недостатня (гіпопротекція). Гіперпротекція (шкала Г+). При гіперпротекції батьки приділяють дитині дуже багато часу, сил і уваги, і виховання його стало центральною справою їхнього життя. Типові висловлювання таких батьків використані розробки справжньої шкали. Гіпопротекція (шкала Г-). Ситуація, коли дитина чи підліток опиняється на периферії уваги батька, 1.0 нього "не доходять руки", батькові не "до нього". Дитина часто випадає у них з очей. За нього беруться лише іноді, коли трапляється щось серйозне.

2. Ступінь задоволення потреб дитини Йдеться про те, якою мірою діяльність батьків націлена на задоволення потреб дитини як матеріально-побутових (у харчуванні, одязі, предметах розваги), так і духовних – насамперед у спілкуванні з батьками, у їхньому коханні та увазі. Ця риса сімейного виховання принципово відрізняється від рівня протекції, оскільки характеризує не міру зайнятості батьків вихованням дитини, а ступінь задоволення її потреб. Так зване "спартанське виховання" є прикладом високого рівня протекції, оскільки батько багато займається вихованням і низького рівня задоволення потреб дитини. У

міру задоволення потреб можливі два відхилення: Потурання (шкала У+). Про потурання ми говоримо в тих випадках, коли батьки прагнуть максимального і некритичного задоволення будь-яких потреб дитини або підлітка. Вони "балують" його. Будь-яке його бажання їм – закон. Пояснюючи необхідність такого виховання, батьки наводять аргументи, що є типовою раціоналізацією - "слабкість дитини", її винятковість, бажання дати йому те, чого сам був позбавлений свого часу батьками, що дитина росте без батька і т.д. Типові висловлювання наведено у шкалі У+. При потуранні батьки несвідомо проєктують дітей свої раніше незадоволені потреби і шукають способи замісного задоволення їх з допомогою виховних дій. Ігнорування потреб дитини (шкала У-). Цей стиль виховання протилежний потуранню і характеризується недостатнім прагненням батька задоволення потреб дитини. Частіше страждають у своїй духовні потреби, особливо потреба у емоційному контакті, спілкуванні з батьком.

3. Кількість та якість вимог до дитини у сім'ї Вимоги до дитини – невід'ємна частина виховного процесу. Вони виступають, по-перше, як обов'язків дитини, тобто. у тих завданнях, що він виконує – навчання, догляд у себе, що у організації побуту, допомогу іншим членам сім'ї. По-друге, це вимоги-заборони, що встановлюють, чого дитина не повинна робити. Нарешті, невиконання вимог дитиною, може спричинити застосування санкцій із боку батьків від м'якого засудження до суворих покарань. Форми порушень системи вимог до дитини різні, тому висловлювання батьків, що відбивають їх, представлені у низці шкал: Т+, Т-; З+, З-; З+,С-. Надмірність вимог-обов'язків (шкала Т+). Саме ця якість є основою типу негармонічного виховання "підвищена моральна відповідальність". Вимоги до дитини в цьому випадку дуже великі, непомірні, не відповідають його можливостям і не тільки не сприяють повноцінному розвитку його особистості, але, навпаки, становлять ризик психотравматизації.

Недостатність вимог-обов'язків дитини (шкала Т-). У цьому випадку дитина має мінімальну кількість обов'язків у сім'ї. Дана особливість виховання проявляється у висловлюваннях батьків про те, як важко залучити дитину до будь-якої справи вдома. Вимоги-заборони, тобто. вказівки те що, що дитині не

можна робити, визначають передусім ступінь самостійності його, можливість самому вибирати спосіб поведінки. І тут можливі два ступені відхилення: надмірність та недостатність вимог-заборон. Надмірність вимог-заборон (шкала 3+). Такий підхід може лежати в основі типу негармонічного виховання, що "домінує гіперпротекція". У цій ситуації дитині "все не можна". Йому пред'являється безліч вимог, що обмежують його свободу і самостійність. У стінкових дітей і підлітків таке виховання форсує виникнення реакцій опозиції та емансипації, у менш стінчних зумовлює розвиток рис сенситивної та тривожно-недовірливої (психастенічної) акцентуації. Типові висловлювання батьків відбивають їх страх перед будь-якими проявами самостійності дитини. Цей страх проявляється у різкому перебільшенні наслідків, яких може призвести хоча б незначне порушення заборон, соціальній та прагненні придушити самостійність думки дитини.

Недостатність вимог-заборон до дитини (шкала 3-). В цьому випадку дитині "все можна". Навіть якщо і існують якісь лбо заборони, дитина чи підліток легко порушує їх, знаючи, що з нього ніхто не запитає. Він сам визначає коло своїх друзів, час їжі, прогулянок, свої заняття, час повернення ввечері, питання куріння та вживання спиртних напоїв. Він нізащо не звітує перед батьками. Батьки при цьому не хочуть або не можуть встановити будь-які рамки у поведінці. Дане виховання стимулює розвиток гіпертимного типу особистості підлітка і, особливо, нестійкого типу.

Суворість санкцій (покарань) порушення вимог дитиною (шкали 3+ і С-). Надмірність санкцій (тип виховання "жорстоке поводження"). Для цих батьків характерна відданість застосуванню строгих покарань, надмірне реагування навіть на незначні порушення поведінки. Типові висловлювання батьків відбивають їх переконання у корисності для дітей та підлітків максимальної суворості (див. шкалу С+). Мінімальність санкцій (шкала С-). Ці батьки воліють обходитися або без покарань, або застосовують їх вкрай рідко. Вони сподіваються на заохочення, сумніваються у результативності будь-яких покарань.

4. Нестійкість іміджу виховання (шкала Н). Під таким вихованням ми розуміємо різку зміну стилю прийомів, що є перехід від дуже строгого до ліберального і потім, навпаки, перехід від значної уваги до дитини до емоційного відкидання її батьками. Нестійкість іміджу виховання, на думку К. Леонгарда, сприяє формуванню таких рис характеру як впертість, схильність протистояти будь-якому авторитету, і є нерідкою ситуацією в сім'ях дітей та підлітків з відхиленнями характеру. Батьки, як правило, визнають факт незначних коливань у вихованні дитини, проте недооцінюють розмах та частоту цих коливань. Поєднання різних відхилень у вихованні. Можливо досить багато поєднань перелічених рис сімейного виховання. Проте особливо важливе значення з погляду аналізу причин відхилення характеру, і навіть виникнення непсихотичних психогенних порушень поведінки, неврозів і неврозоподібних станів мають такі стійкі поєднання (див. таблицю 1). Стійкі поєднання різних характеристик виховання є тип негармонічного виховання. Класифікація типів негармонічного виховання також дано у таблиці 1. Потураюча гіперпротекція (поєднання характеристик, відбитих у шкалах P+, Y+, при T-, Z-, C-). Дитина перебуває у центрі уваги сім'ї, яка прагне максимального задоволення його потреб. Цей тип виховання сприяє розвитку демонстративних (істероїдних) та гіпертимних характеристик особистості у підлітка.

Домінуюча гіперпротекція (Г+, ±У, ±Т, З+, ±С). Дитина також у центрі уваги батьків, які віддають йому багато сил і часу, проте водночас позбавляють її самостійності, ставлячи численні обмеження та заборони. У гіпертимних підлітків такі заборони посилюють реакцію емансипації та зумовлюють гострі афективні реакції екстрапунітивного типу. При тривожно-недовірливому (психастенічному), сенситивному, астенічному типах акцентуацій особистості домінуюча гіперпротекція посилює астенічні риси. Підвищена моральна відповідальність (P+, Y-, T+). Цей тип виховання характеризується поєднанням високих вимог до дитини зі зниженою увагою для її потреб. Стимулює розвиток рис тривожно-недовірливої (психастенічної) акцентуації особистості. Виходячи з того, що емоційна сторона дитячо-батьківської взаємодії є складною структурною освітою,

де окремі елементи знаходяться в тісному взаємозв'язку, Е.І. батьківського емоційного взаємодії» (ОДРЭВ), — дозволяє опосередковано виявляти ступінь виразності кожної окремої характеристики взаємодії кожної конкретної діаді. Опитувальник містить 66 тверджень і спрямований на виявлення виразності 11 параметрів емоційної взаємодії матері та дитини дошкільного віку, об'єднаних у три блоки. 1. Блок чутливості: - здатність сприймати стан дитини; розуміння причин стану здатність до співпереживання. 2. Блок емоційного прийняття: - почуття, що виникають у матері у взаємодії з дитиною об'єднане прийняття ставлення себе як до батька; переважаючий емоційний фон взаємодії. 3. Блок поведінкових проявів емоційної взаємодії: прагнення до тілесного контакту; надання емоційної підтримки орієнтація на стан дитини при побудові взаємодії; - вміння впливати на стан дитини. Обґрунтування вибору саме цих показників дитячо-батьківської взаємодії Є. І. Захарова дає у своїх публікаціях.

Процедура проведення опитувальника Кожна характеристика діагностується за допомогою шести тверджень, три з яких носять позитивний характер (перші три із зазначених у дужках) – згода з цим твердженням свідчить про високий рівень виразності якості та три – негативний (друга трійка тверджень, зазначених у дужках) – згода з даними твердженням означає низький рівень виразності якості. Ступінь своєї згоди із запропонованими твердженнями випробуваний повинен висловити за допомогою п'ятибальної шкали, розташованої на бланках опитувальника поруч із інструкцією. Таким чином, батько, що заповнює анкету, шість разів висловлює ступінь своєї згоди з твердженнями, що стосуються кожної із зазначених характеристик взаємодії. Наявність тверджень, що мають позитивну та негативну спрямованість, підвищує достовірність отриманої оцінки.

Для отримання стандартних балів, якими зручно оцінювати виділені характеристики, пропонується об'єднати показники, що належать до кожної з них, та перетворити за формулою: $a+b+c-d-e-f+13$ де a, b, c - оцінки позитивних тверджень; d, e, f - оцінки негативних тверджень. Таким чином, складаються оцінки позитивних тверджень та віднімаються оцінки негативних. В результаті

зазначених обчислень можна вимірювати ступінь виразності кожної характеристики від 0,5 до 5 балів. У разі пропуску випробуванням деяких пунктів опитувальника або надання на них двоїстих відповідей індивідуальний бланк обробці не підлягає.

Висновки до розділу 2

Тож, узагальнивши, нам вдалося підібрати ефективний дизайн для емпіричного дослідження, спираючись на метод психологічного опитування. Задля опитування ми застосували плеяду методів, що є поширеними у дослідженнях в даній галузі, мають гарну валідність та надійність та дають можливість оцінити саме ті характеристики, що було визначено під час теоретичного опрацювання заявленої теми. Зокрема, можемо зазначити, що категорію професійного самовизначення операціоналізовано через такі показники, як самоствалення особистості до власної професійної ролі та рівень сформованості професійної ідентичності. Таким чином, ми оцінюємо міру розвиненості позитивного самовизначення щодо професії поміж студентів психологів. Так ми можемо зафіксувати яким саме чином взаємодія у сім'ї дитини дає можливість їй підібрати фах, що буде для неї найкращим варіантом. Ми визначаємо узгодженість та гармонійність процесу професійного самовизначення *post factum* — діагностуючи стійкість та спрямованість професійної ідентичності та самоствалення студентської молоді.

Більш того, оскільки ми спираємося на ретроспективну стратегію дослідження, ми визначаємо динаміку дитячо-батьківських взаємин у сім'ях студентів-психологів з позиції теперішнього у спрямуванні минулого. Опитувальники надаються для проходження батькам студентів. В результаті ми отримуємо відомості щодо специфіки виховання підібраних респондентів та можемо зробити висновки щодо взаємозв'язку ситуації виховання та їх актуального професійного самоствалення. Зауважимо, що при такому дизайні доволі важливу роль відіграє значна кількість побічних варіативностей. Зокрема, ми намагалися усунути артефакти за допомогою таких інтервенцій, як

виключення з вибірки респондентів, що заповнювали опитувальники неправильно чи не в повній мірі; виключення сімей, де батьки наразі мають другу дитину, оскільки стратегія виховання в актуальності може ретранслюватися ними на те, яким чином вони поводитися з аналізованими студентами, зважаючи на схильність до конфабуляцій у питаннях батьківства українського населення. Окрім того, ми також проводили ознайомчу та інформаційну роботу з респондентами щодо умов опитування та особливостями застосовуваних методик. Окремо зазначимо, що ми припускаємо, що результати діагностики є достовірними, оскільки досліджувану групу становлять саме студенти психологічного спрямування, для яких ситуація опитування є звичною, вони мають достатній рівень мотивованості та навички заповнення листів діагностичних метод.

РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ ЯК ЧИННИКА ПРОФЕСІЙНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

3.1. Обробка та інтерпретація результатів емпіричного дослідження

Передусім, отримані дані проаналізуємо за використання методів дескриптивної статистики. Таким чином, маємо можливість охарактеризувати досліджувану вибірку, що сприяє змістовній інтерпретації отриманих результатів. Так, можемо надати візуалізацію середніх значень задля наочності представлення отриманих у ході аналізу за описовими статистиками даних, зважаючи на те, що у ході емпіричного дослідження було застосовано 31 шкалу діагностичних методик, тож частотний аналіз буде об'ємним та малоінформативним. Так, спершу сформуємо профіль емоційних дитячо-батьківських відносин у групі студентів-психологів (рис. 3.1.).

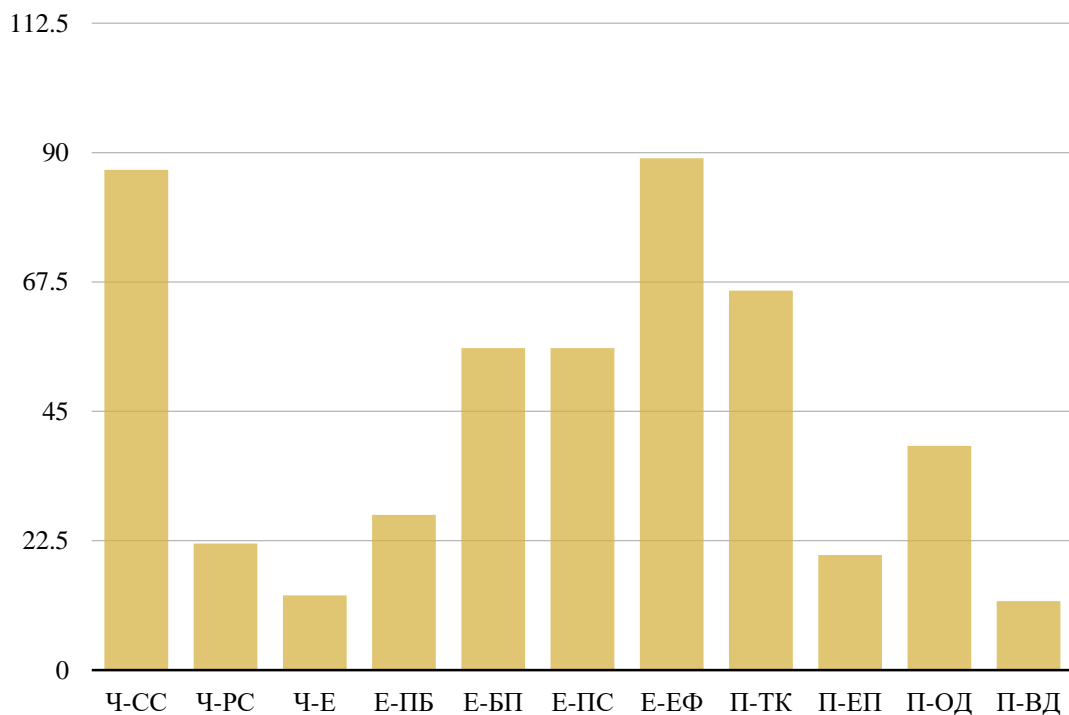

Рисунок 3.1. Візуалізація середніх значень за шкалами визначення особливостей дитячо-батьківської емоційної взаємодії

Можемо зазначити, що у групі студентів-психологів провідними тенденціями у емоційних взаєминах з батьками є чутливість батьків до стану

дитини, позитивний емоційний фон та прагнення тілесного контакту. Водночас, батьки не виявляють стійкої батьківської позиції, здебільшого неспроможні впливати на стан дитини чи виявляти емоційну підтримку. Можемо узагальнити та вказати, що серед досліджуваної вибірки домінуючою стратегією емоційних взаємодій є ставлення батьків до власної дитини, як до значимої людини у їхньому житті, прагнення сприймати потреби дитини та неспроможність до емоційної підтримки та визнання. Таким чином, можемо перейти до визначення провідних типів виховання поміж досліджуваної групи, спираючись на результати частотного аналізу (рис. 3.2.).

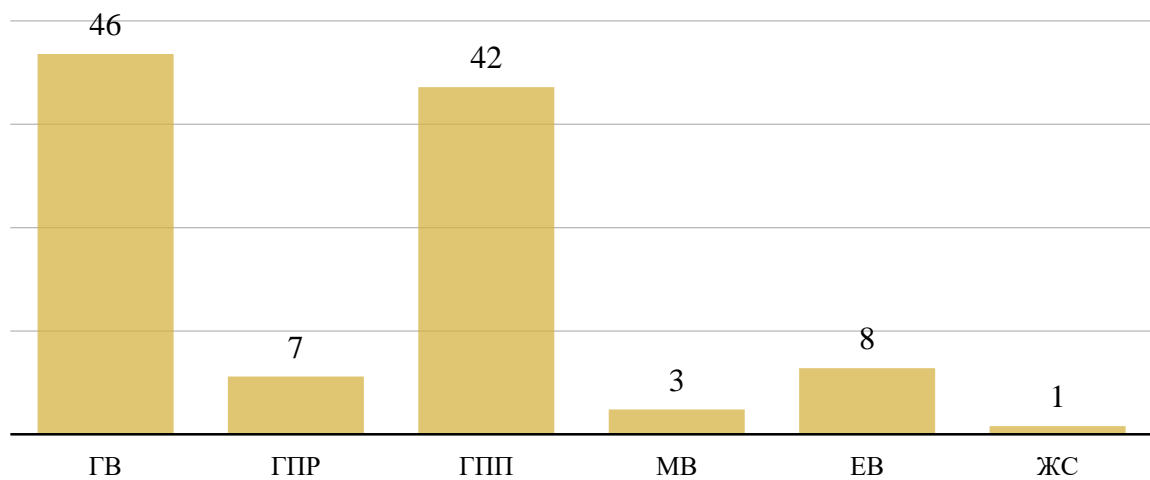

Рисунок 3.2. Візуалізація результатів частотного аналізу виховної стратегії

Таким чином, можемо характеризувати досліджувану вибірку як нормотипову. Переважаючими типами виховної стратегії у сім'ях студентів є гармонійне виховання (46 сімей) та гіпопротекція (42 сім'ї). Наявний лише 1 випадок жорстокого ставлення щодо дитини. Загалом, можемо прогностично зазначити, що для сімей студентів психологічного спрямування характерні злагоджені емоційні взаємини, позитивний фон взаємодії та достатній рівень особистісної свободи студентів. Наразі ми можемо прогнозувати, що для студентів-психологів передумовою для формування професійного вибору слугує сприятлива сімейна атмосфера. Спробуємо установити чи дійсно наявна така закономірність. Проте попередньо надамо результати дескриптивного аналізу за критерієм професійного самовизначення досліджуваної вибірки (рис. 3.3.).

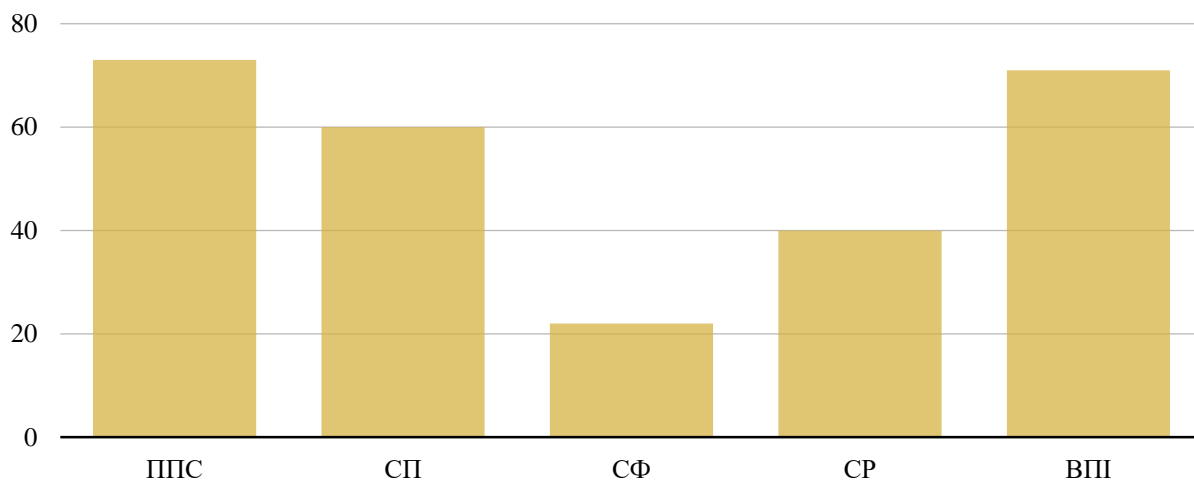

Рисунок 3.3. Візуалізація середніх значень за шкалами визначення професійного самоствавлення

Досліджувана вибірка має виражене позитивне професійне самоствавлення, більш того характерна самоповага у професійній діяльності. Водночас, середнім є рівень вираженості самоприниження та низьким — самоефективності. Відповідно, можемо зазначити, що для студентів-психологів, що долучилися до опитування характерна стійка професійна ідентичність, позитивне відношення до обраного фаху та невдоволення власними професійними компетенціями. Деталізуємо представлені дані за допомогою частотного аналізу типів професійної ідентичності студентів (рис. 3.4.).

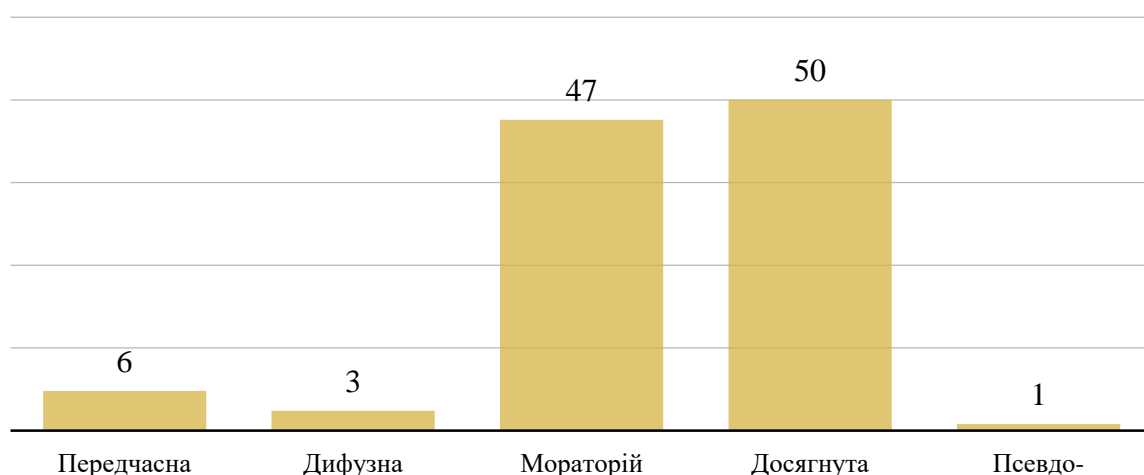

Рисунок 3.4. Візуалізація результатів частотного аналізу професійної ідентичності

Досліджувані мають виражену досягнуту ідентичність, або ж перебувають на етапі професійного самовизначення, переживають мораторій. Таким чином,

при аналізі отриманих результатів ми маємо змогу статистично зіставити особливості дитячо-батьківських взаємин у студентів, що сформували власну професійну ідентичність та тих, що формують на етапі навчання у ЗВО. Також, зважаючи на частотний аналіз за типом виховних стратегій у сім'ях студентів, можемо групувати їх за критерієм гармонійності та дисгармонійності виховання. Відповідно, задля порівняння описаних груп необхідно попередньо провести перевірку нормальності розподілу даних у вибірці загалом та у кожній із визначених підгруп, задля цього скористаємося аналізом за критерієм Шапіро-Уїлкі (табл. 3.1.).

Таблиця 3.1. Результати аналізу за критерієм Шапіро-Уїлкі за шкалами що мають нормальний розподіл

Шкала	Ч-РС	Е-ПБ	Е-ПС	П_ТК	П_ОД	СП	СР
Р	0,472	0,317	0,097	0,200	0,438	0,281	0,137
Мораторій	С-Е	Е-ПБ	Е-ЕФ	П-ТК	СП	СФ	СР
Р	0,747	0,084	0,054	0,139	0,201	0,385	0,647
Досягнута	Ч-РС	Е-ПБ	Е-ЕФ	П-ТК	СП		
Р	0,071	0,063	0,103	0,129	0,382		
ГВ	П-ТК	П-ЕП	П-ВД	ППС	ВПІ		
Р	0,069	0,710	0,492	0,229	0,206		
ГПП	П-ТК	Б-ПБ	П-ВД	ППС	ВПІ	СР	
Р	0,287	0,119	0,164	0,201	0,138	0,059	

Отже, ми маємо розподіл, що відповідає нормальному у вибірці загалом за рядом шкал, що відображають емоційні взаємини у сім'ї студентів: Ч-РС, Е-ПБ, Е-ПС, П-ТК, П-ОД, та шкал, що дають можливість оцінити самоствалення у професійному вимірі: СП, СР ($p > 0,05$). Окрім того, ми також можемо порівняти групу студентів, що має різний рівень сформованості професійної ідентичності за такими показниками, як «Переживання батьків», «Емоційний фон», «Тактильність» та «Самоповага у професії» ($p > 0,05$). Насамкінець, зазначимо, що нормальний розподіл також зберігається при групуванні респондентів на засновку

типу сімейного виховання за такими шкалами, як «Тактильність», «Вплив на стан дитини», «Позитивне професійне самоставлення» та «Визначеність професійної ідентичності» ($p > 0,05$). Тож, можемо перейти до аналізу за t-критерієм Ст'юдента, що дасть можливість оцінити відмінності у означених характеристиках груп досліджуваних (табл. 3.2.).

Шкала	На засновку проф.ідентичності				На засновку типу виховання			
	Е-ПБ	Е-ЕФ	П-ТК	СП	П-ТК	П-ВД	ППС	ВПІ
P (Student`s)	0,072	0,001	0,003	0,011	0,001	0,001	0,001	0,345
Шкала	Е-ПБ	Е-ЕФ	П-ТК	СП	П-ТК	П-ВД	ППС	ВПІ
P (Levene`s)	0,001	0,001	0,143	0,067	0,001	0,321	0,082	0,138

Таблиця 3.2. Результати аналізу за t-критерієм Ст'юдента

У ході аналізу вдалося встановити, що статистично значимі відмінності у спроможності до впливу на дитину наявні у сім'ях з різним типом виховання, а також різницю у прояві позитивного професійного самоставлення студентів із таких сімей ($p < 0,001$). Також, зазначимо, що між студентами, що мають сформовану професійну ідентичність та тими, що переживають мораторій наявні суттєві відмінності у рівні самоповаги ($p < 0,005$), а також відрізняється тактильність у сім'ях таких студентів на тому ж рівні статистичної значимості. Відповідно, наступним етапом має бути визначення середніх значень у кожній з означених підгруп (рис. 3.5.).

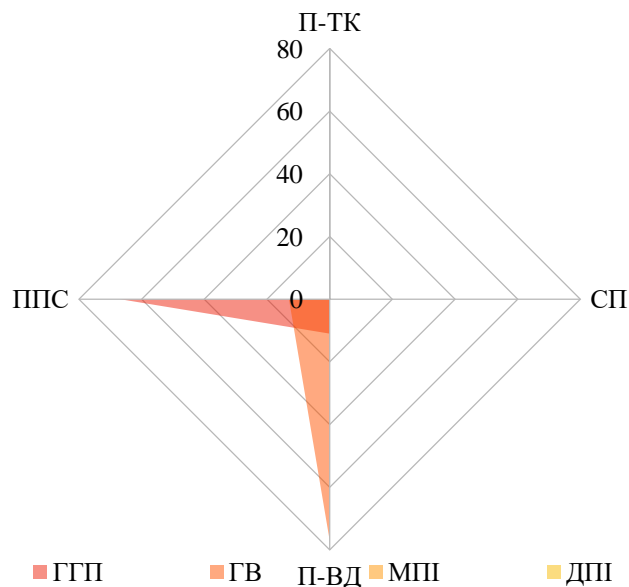

Рисунок 3.5. Візуалізація середніх значення в означених групах

Спираючись на отриману візуалізацію, можемо зазначити, що для студентів, які мають досягнуту професійну ідентичність характерний значно вищий рівень самоповаги у професії, більш того у сім'ях таких студентів значно вираженішою є схильність до тактильних контактів. Водночас, студенти, що зростали у сім'ях з гіпопротекцією мають суттєво більш виражене позитивне професійне самоставлення, у той час як батьки з таких сімей не мають достатньої здібності до впливу на емоційний стан дитини. Отримані результати можуть слугувати основою для подальшої розробки рекомендацій у профорієнтаційних програмах.

Наступним етапом опрацювання отриманих даних є визначення статеві-вікових відмінностей у досліджуваній вибірці. Передусім, перевіримо нормальність розподілу підгрупах за допомогою критерію Шапіро-Вілкі та представимо результати для шкал, розподіл за якими відповідає нормальному (табл. 3.3.).

Таблиця 3.3. Результати аналізу за критерієм Шапіро-Уілкі за шкалами що мають нормальний розподіл на засновку віку та статі респондентів

Чоловіки	СП	СФ	СР	Ч-Е			
P	0,640	0,112	0,174	0,218			
Жінки	Ч-РС	СФ	Е-ЕФ	Ч-Е	Е-ПС	П-ВД	П-ОД
P	0,073	0,147	0,423	0,192	0,137	0,067	0,168
Бакалаври	ППС	СФ	Е-ЕФ	П-ОД			
P	0,437	0,292	0,128	0,092			
Магістри	ППС	СФ	Е-ЕФ	П-ЕП	П-ВД		
P	0,061	0,426	0,265	0,118	0,129		

Зазначимо, що розподіл відповідає нормальному у групах чоловіків та жінок за шкалами «Самоефективність» та «Емпатія» ($p > 0,05$), у той же час на засновку віку нам вдалося встановити, що нормальний розподіл є за шкалами «Позитивне професійне ставлення», «Самоефективність» та «Емоційний фон» на

тому ж рівні статистичної значимості. Тож, можемо перейти до порівняння отриманих даних задля визначення статево-рольових відмінностей (табл. 3.4.).

Таблиця 3.4. Результати аналізу за t-критерієм Ст'юдента

Шкала	На засновку статі		На засновку віку		
	СФ	Ч-Е	ППС	СФ	Е-ЕФ
P (Student`s)	0,026	0,001	0,027	0,182	0,001
Шкала	СФ	Ч-Е	ППС	СФ	Е-ЕФ
P (Levene`s)	0,188	0,079	0,014	0,009	0,040

Тож, статистично значимими є відмінності у рівні самоефективності у професійній діяльності та вияву емпатії у сім'ях чоловіків та жінок ($p < 0,05$). Зауважимо, що серед студентів чоловічої статі рівень самооцінки ефективності у професійній діяльності суттєво нижчий, аніж серед студенток, у той же час вияви емпатії з боку батьків більш виражені у сім'ях, де є дівчата, аніж хлопці. Зауважимо, що отримані результати потребують певного обґрунтування, оскільки не дають можливості установити чіткі взаємозв'язки між досліджуваними явищами. Загалом, наразі ми можемо перейти до проведення кореляційного аналізу отриманих у ході опитування даних, задля цього скористаємося r -коефіцієнтом Пірсона. Сформовану кореляційну матрицю представимо нижче у вигляді таблиці (табл. 3.5.).

Таблиця 3.5. Результати кореляційного аналізу професійного самовизначення та дитячо-батьківських взаємин за коефіцієнтом Пірсона

Шкала	Ч-РС	Е-ПБ	Е-ПС	П_ТК	П_ОД
СП	0,079	0,119	-0,226*	0,341*	0,172
СР	-0,182	-0,128	0,372	-0,223**	-0,446

Ми встановили, що за умови прийняття батьківської позиції у сім'ях студентів-психологів, їх професійна самоповага є значно нижчою ($p < 0,05$). Імовірніше за все така тенденція обумовлена прагненням батьків реалізувати своє

самовідчуття через гіперопіку чи інші дезадаптивні форми виховної діяльності. У той же час, за умови достатнього тілесного контакту у сім'ї майбутні психологи мають більш позитивне самоприйняття у професійній сфері ($p < 0,05$) та значно нижчий рівень самоприниження ($p < 0,005$). Отже, узагальнюючи можемо зазначити, що тактильність у родині є важливою передумовою позитивного перебігу процесу професійного самовизначення дитини у подальшому. Імовірно, що тактильні контакти сприяють не лише професійному самостваленню, але загалом стабілізують самооцінку та самосприйняття дитини, що у подальшому проявляється через продуктивну соціальну адаптацію та сформованість ідентичності. Отже, спираючись на отримані результати можемо представити узагальнену емпіричну модель взаємозв'язків дитячо-батьківських взаємин та професійного самовизначення студентів психологів (рис. 3.6.).

Рисунок 3.6. Емпірична модель взаємозв'язків професійного самовизначення психологів та особливостей дитячо-батьківських взаємин у їх сім'ях

Передусім, зауважимо, що пунктиром на візуалізації означено зв'язки, що є ймовірними та спрогнозовані спираючись на результати аналізу за t-критерієм Ст'юдента. У той же час звичайними лініями зображено статистично значимі кореляційні зв'язки. Загалом, можемо помітити характерні тенденції у питанні професійного самовизначення психологів. Першим значущим фактором може бути стать дитини — так, можемо прогностично зазначити, що в сім'ях з дітьми

жіночої статі значно вищою є емпатійність, та відповідно у подальшому дитина виявляє вищу професійну самоефективність. Напротивагу, у сім'ях з хлопчиками емпатія є суттєво нижчою. Наступним чинником є схильність до тактильного контакту, що суттєво знижує схильність до самоприниження, сприяє самоповазі та формування професійної (а імовірно й особистісної) ідентичності студентів. Останнім чинником, що нам вдалося виокремити є залученість батьків до виховання дитини. У сім'ях, де батьки дотримують позиції гіпопротекції та не займають батьківської позиції виховуються діти, що у подальшому мають значно вищі показники позитивного самоствавлення та професійної самоповаги.

Висновки до 3 розділу

Тож, можемо зазначити, що емпіричний етап дослідження реалізовано відповідно до чинних норм щодо проведення дослідницької роботи у психологічному спрямуванні. Зокрема, нам вдалося установити основні кореляційні взаємозв'язки досліджуваних характеристик, перевірити гіпотезу рівності середніх значень поміж виокремлених груп (за рівнем гармонійності сімейного виховання та рівнем сформованості професійної самоідентифікації студентів). Отримані дані здебільшого мають нормальний розподіл, тож можемо говорити про доцільність екстраполяції отриманих закономірностей щодо генеральної сукупності студентів психологічного напрямку.

Водночас, пропонуємо такі спрямування для подальшої дослідницької діяльності та можливого покращення дизайну представленого дослідження, як проведення лонгitudного емпіричного дослідження за даним планом. У такому випадку, варто зафіксувати особливості дитячо-батьківської, зокрема, емоційної, взаємодії та контролювати процес професійного самовизначення аналізованих підлітків. Оскільки темою роботи було визначено дослідження конкретної спільноти студентів, така стратегія є складною у виконанні, оскільки необхідно підібрати достатньо велику групу респондентів, частина яких у подальшому ймовірно оберуть саме даний фах. Більш того, проведення лонгitudного дослідження складно реалізувати в рамках підготовки кваліфікаційної роботи за

освітнім рівнем «Бакалавр». Тож, можемо спланувати даний дослід для виконання при здобутті магістерського рівню чи в контексті дисертаційної роботи. Окрім того, також зауважимо, що доцільною є адаптація та апробація дослідницьких методик українською мовою при подальшому розширенні плану дослідження, а також розробка та апробація програми інтервенції, що буде спрямованою на поліпшення стійкості професійного самовизначення студентів та підлітків.

ВИСНОВКИ

1. Узагальнюючи, можемо вказати, що проведене дослідження відповідає поставленій меті та вичленованим завданням. Зокрема, нам вдалося провести теоретичний аналіз публікацій попередників у даному спрямуванні. Таким чином, ми відзначаємо, що дитячо-батьківські стосунки дійсно слугують значимою підвалиною процесів професійного самовизначення та вибору подальшого фаху. Процес самовизначення дослідники наразі розглядають як тривалий у часі та гетерохронний. Спільно з формуванням професійної ідентичності, відбувається також і взаємопов'язаний з ним процес розвитку особистісної та соціальної ідентичності. Ми не можемо сепарувати та ізольовано дослідити професійне самоставлення чи самовизначення, з огляду на суттєвий вклад особистісних тенденцій респондентів у даному процесі. Зокрема, нам вдалося також встановити, що одним із провідних чинників, що визначають спрямованість даного процесу у майбутньому є емоційна дитячо-батьківська взаємодія. Динаміка та чуттєвість контактів дітей та батьків має неабияке значення для формування позитивного ставлення до себе, продуктів своєї діяльності, самооцінки та загальних тенденцій у емоційно-вольовій сфері особистості. Відповідно, у майбутньому дані характеристики відіграють неабияку роль, власне, й у розвитку професійного самоставлення.

2. Нам вдалося також визначити методичні засади дослідження дитяче-батьківських стосунків як чинника професійної спрямованості студентів-психологів. Зокрема, доцільним є використання методу психологічного опитування, на відміну від інших кількісних, та, власне, якісних, методів діагностики, оскільки саме за допомогою опитування ми маємо можливість отримати статистично значущу масу даних, що у подальшому слугуватиме основою для якісної інтерпретації. Також, було визначено, що найбільш ефективним є метод лонгітюдного дослідження, проте не застосований у предсталеній кваліфікаційній роботі, з огляду на складність реалізації та

операціоналізації досліджуваних характеристик, за умови чіткого визначення дослідницької групи — студентів-психологів.

3. У ході емпіричного нтпрк дослідження нам вдалося встановити як основні тенденції щодо професійного самовизначення поміж студентів психологічного спрямування та особливостей дитячо-батьківської взаємодії в їх сім'ях, так і встановити якою є міра зв'язку досліджуваних феноменів. Власне, нам вдалося визначити, Емпірично встановити особливості професійної спрямованості студентів-психологів в залежності від характеру їх дитяче-батьківських стосунків. Власне, найбільш важливим показником щодо гармонійності процесу професійної самореалізації поміж студентської спільноти психологічного спрямування, можемо зазначити схильність до тактильного контакту у сім'ях останніх. Так, достатній тілесний контакт між батьками та дітьми сприяє зниженню прояву схильності до самоприниження, а також сприяє зростанню рівня самоповаги. У свою чергу, позитивне самоствавлення стає підґрунтям для формування стійкої професійної ідентичності студентів. Можемо припустити, що аналогічний зв'язок буде прослідковуватися також і щодо рівню організації особистісної чи соціальної ідентичності юнаків та юнок. Більш того, значущим чинником, що нам вдалося виокремити, також є залученість батьків до виховання дитини. У даному випадку результати є дещо неочікуваними, оскільки саме у тих сім'ях, де батьки дотримують позиції гіпопротекції та не займають стійкої батьківської позиції, у подальшому діти мають значно вищі показники позитивного самоствавлення та професійної самоповаги. Можемо припустити дві основні тенденції, що визначають представлену закономірність. Діти з таких сімей мають виражену потребу у визнанні, саме тому прагнуть обирати соціальну професію та досягають неабиякого рівня самовизначення, оскільки це слугує компенсаційною основою для їх подальшого ментального убезпечення. Або ж достатня міра свободи у таких сім'ях сприяють самостійності та саморозвитку дітей, що зростають поза жорстких вимог та обмежень. Насамкінець, значущим фактором може слугувати гендерна соціалізація дитини — так, можемо прогностично зазначити, що в сім'ях з дітьми жіночої статі значно вищою є

емпатійність, та відповідно у подальшому дитина виявляє вищу професійну самоефективність. Напротивагу, у сім'ях з хлопчиками емпатія є суттєво нижчою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Анопрієнко, О. В. (2014). Порушення дитячо-батьківських взаємин як чинник виникнення хронічного стресу у підлітків.
- 2.Барчі, Б. В., & Розман, А. М. (2021). Проблеми професійного самовизначення старшокласників. *Головний редактор*, 3.
- 3.Блинова, О. Є. (2015). Особливості дитячо-батьківських відносин у сім'ях трудових мігрантів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, (2), 30-37.
- 4.Боднар, А. Я., & Макаренко, Н. Г. (2014). Шляхи формування пізнавального інтересу особистості в процесі професійного самовизначення. *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*, (162), 32-38.
- 5.Бриль, М. М. (2015). Соціально-психологічні особливості дитячо-батьківських стосунків з дошкільниками в дистантних сім'ях. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, (2), 43-53.
- 6.Варнавська, І. (2021). Труднощі професійного самовизначення підлітків. *el-conf. com. Ua*.
- 7.Васильєва, О. А. (2011). Фактори професійного самовизначення особистості в сучасних умовах.
- 8.Водяна, О. В. (2017). Оптимізація дитячо-батьківських відносин в опікунській сім'ї засобами волонтерської діяльності (Doctoral dissertation, Тернопіль, Тайп).
- 9.Вознюк, О. В. (2015). Новий підхід до розуміння дитячо-батьківських відносин. Відносини між батьками і дітьми: проблеми та шляхи їх розв'язання: матеріали міжвузівської (заочної) науково-практичної конференції (Хмельницький, 25 лютого 2015 року)/За ред. НВ Казакової, 65-68.
- 10.Голодрижук, А. В. (2014). Психологічні особливості дитячо-батьківських стосунків: теоретичний аналіз. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, (23).

11. Горбачова, О. (2014). Аксіологія дитячо-батьківських стосунків. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*, (33), 209-220.
12. Данилевський, І. А. (2009). Дослідження уявлень про дитячо-батьківські стосунки засобами транзакційного аналізу. *Актуальні проблеми психології*. Том 3.: Консультативна психологія та психотерапія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. ГС Костюка АПН України/За ред. Максименка СД, Кісарчук ЗГ, (6), 188-201.
13. Дергільова, М. О. (2021). *Вплив дитячо-батьківських відносин на самооцінку підлітків* (Doctoral dissertation, Університет імені Альфреда Нобеля).
14. Джура, О. Д. (2004). *Освіта в системі факторів професійного самовизначення особистості* (Doctoral dissertation, спец. 09.00. 03/ОД Джура, Ін-т вищ. освіти АПН України).
15. Душка, А. Л. (2011). Дитячо-батьківські відносини як фактор успішного розвитку дитини. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. КД Ушинського*, (11-12), 262-271.
16. Жихарева, Л. В. (2013). Дитячо-батьківські стосунки у контексті теорії прихильності. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*, (40), 292-294.
17. Жихарева, Л. В. (2013). Міжпоколінна перспектива репрезентації дитячо-батьківської прихильності. *Вісник післядипломної освіти*, (9 (2)), 135-142.
18. Закатнов, Д. О. (2012). Технології підготовки учнівської молоді до професійного самовизначення: монографія.
19. Захарченко, В. Г. (2012). Мистецтво дитячо-батьківських стосунків. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*, (37), 199-202.
20. Ігнатюк, О. А. (2006). Проблема професійного самовизначення особистості: теоретичний аспект.
21. Кавецький, В. Є. (2000). Підготовка учнів загальноосвітніх шкіл до професійного самовизначення в сучасних умовах. *К.: Наук. Думка*.

22.Калюжна, І., & Москальова, А. С. (2021). Вплив самооцінки на професійне самовизначення старшокласників. Збірник затверджено рішенням вченої ради Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» Протокол № 3 від 15.04. 2021 року, 127.

23.Капустіна, О. В. (2004). *Педагогічні умови активізації професійного самовизначення старшокласників у навчально-виховній діяльності школи* (Doctoral dissertation, ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00. 07 „Теорія та методика виховання”/ОВ Капустіна).

24.Клибанівська, Т. М. (2020). Професійне самовизначення та професійне становлення старшокласників. *Актуальні проблеми психології*, 1(57), 32-39.

25.Козлюк, О. А., & Руденко, Н. М. (2017). Особливості розвитку тривожності дошкільників у системі дитячо-батьківських взаємин. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, (36).

26.Корсун, Г. О. (2007). Професійне самовизначення старшокласників як проблема теорії та методики виховання в роботах вітчизняних та зарубіжних вчених.

27.Кузнецова, С. В. (2014). Вплив батьківських установок на професійне самовизначення старшокласників. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія*, (19, Вип. 1), 159-165.

28.Кучеренко, Є. В. (2011). Розвиток професійного самовизначення майбутніх психологів.

29.Листопад, М. П. (2009). Професійне самовизначення старшокласників. *Психолого-педагогічний супровід профілізації освіти: теорія і практика.*, 20.

30.Литвинова, Н. І. (2010). Профорієнтаційний супровід професійного самовизначення учнів. *Проблеми сучасної психології*, 8.

31.Массанов, А. В., & Массанов, А. В. (2010). *Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості* (Doctoral dissertation, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені КД Ушинського).

32.Мачуська, І. М. (2013). Основні чинники професійного самовизначення старшокласників. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, (17 (1)), 474-482.

33.Миколаєнко, А., & Герасимчук, В. (2012). Професійна орієнтація та професійне самовизначення учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Рідна школа*, (11), 66-69.

34.Мосол, Н. О. (2012). Психологічні аспекти професійного самовизначення старшокласників. *Проблеми сучасної психології*, (1), 108-112.

35.Мотрук, Р. В. (2013). *Етнокультурні чинники професійного самовизначення особистості* (Doctoral dissertation, ДВНЗ «Прикарпатський Національний Університет»).

36.Налуциши, А. (2018). Особливості професійного самовизначення старшокласників.

37.Немченко, К. В. (2000). Проблема професійного самовизначення учнівської молоді. *МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ*, 89.

38.Павлюк, М. М. (2020). Соціально-психологічні чинники дитячо-батьківських стосунків в умовах карантину. *Актуальні проблеми психології*, 21(11).

39.Пирог, Г. В., & Коробко, Д. (2017). Теоретичний аналіз особливостей професійного самовизначення старшокласників, які знаходяться у складних життєвих обставинах. *Прикладні аспекти психології особистісного зростання*, (2), 28-31.

40.Примак, Ю. В. (2015). Дитячо-батьківські та сиблінгові стосунки в нуклеарній сім'ї. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*, (126), 133-137.

41.Радчук, Г. К. (2012). Особистісне та професійне самовизначення як чинник професійного становлення особистості. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*, (5).

42.Рукавичка, А. О. (2021). *Особливості дитячо-батьківських стосунків у неповній сім'ї* (Doctoral dissertation, Університет імені Альфреда Нобеля).

43.Свіденська, Г. (2014). Психологічні особливості дитячо-батьківських взаємовідносин у прийомній сім'ї. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*., (1), 65-69.

44.Сидоренко, В. К. (2012). Структурний аналіз процесу професійного самовизначення особистості. *Педагогічний альманах*, (16), 6-12.

45.Тавровецька, Н. І. (2013). Емпіричне дослідження дитячо-батьківських відносин в неповних родинах. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.:: Психологічні науки*, (1), 44-47.

46.Терещенко, М. В. (2012). Емпіричне дослідження дитячо-батьківських стосунків як фактора становлення образу сім'ї дошкільників. *Вісник Інституту розвитку дитини*, (23), 158-166.

47.Терещенко, М. В., & Шапошніков, А. Д. (2015). Вплив ілюзорної картини світу на дитячо-батьківські стосунки. *Актуальні проблеми психології*, (12, Вип. 21), 284-293.

48.Тименко, М. П., & Мельник, О. В. (1995). Формування готовності старшокласників до професійного самовизначення в умовах ринку праці. *Педагогіка і психологія*, (3), 109-116.

49.Тимошенко, Н. (2016). Професійне самовизначення старшокласників (за результатами дослідження). *Актуальні питання гуманітарних наук*, (16), 421-427.

50.Ткачук, Л. В. (2003). Професійне самовизначення та його емпатійні детермінанти у сучасного юнацтва. *Ткачук ЛВ–Харків*.

51.Туриніна, О. Л. (1998). Психологічні особливості професійного самовизначення учнів профільних педкласів.

52.Фролова, Л. Б. Психологічний вплив дитячо-батьківських відносин на соціальну адаптацію молодших школярів. In *Матеріали XIII міжнар. наук.-практ. конф.«Інституціональні перетворення в суспільстві: світовий досвід і українська реальність* (Vol. 14, pp. 107-110).

53.Шабдінов, М. Л. (2010). *Формування професійного самовизначення старшокласників у процесі технологічної підготовки* (Doctoral dissertation, спец.

13.00. 07 “Теорія і методика виховання”/МЛ Шабдінов.–К.: Ін-т проблем виховання НАПН України, 2010.–307 с).

54.Шевчук, В. В. (2021). Особливості дитячо-батьківських стосунків у родинях, які виховують дітей із комплексними порушеннями розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, (1), 139-145.

55.Adams, K., Hean, S., Sturgis, P., & Clark, J. M. (2006). Investigating the factors influencing professional identity of first- year health and social care students. *Learning in health and social care*, 5(2), 55-68.

56.Aunola, K., & Nurmi, J. E. (2005). The role of parenting styles in children's problem behavior. *Child development*, 76(6), 1144-1159.

57.Aunola, K., Stattin, H., & Nurmi, J. E. (2000). Parenting styles and adolescents' achievement strategies. *Journal of adolescence*, 23(2), 205-222.

58.Beijaard, D., Meijer, P. C., & Verloop, N. (2004). Reconsidering research on teachers' professional identity. *Teaching and teacher education*, 20(2), 107-128.

59.Berthelsen, D., & Walker, S. (2008). Parents' involvement in their children's education. *Family matters*, (79), 34-41.

60.Bierema, L. L. (2010). Professional identity. *Handbook of adult and continuing education*, 135-145.

61.Bornstein, L., & Bornstein, M. H. (2007). Parenting styles and child social development. *Encyclopedia on early childhood development*, 1-4.

62.Brown, L., & Iyengar, S. (2014). Parenting styles: The impact on student achievement. *Family factors and the educational success of children*, 19-43.

63.Caza, B. B., & Creary, S. (2016). The construction of professional identity. In *Perspectives on contemporary professional work*. Edward Elgar Publishing.

64.Clandinin, D. J., Connelly, F. M., & Bradley, J. G. (1999). Shaping a professional identity: Stories of educational practice. *McGill Journal of Education*, 34(2), 189.

65. Clarke, M., Hyde, A., & Drennan, J. (2013). Professional identity in higher education. In *The academic profession in Europe: New tasks and new challenges* (pp. 7-21). Springer, Dordrecht.
66. Cruess, S. R., Cruess, R. L., & Steinert, Y. (2019). Supporting the development of a professional identity: general principles. *Medical teacher, 41*(6), 641-649.
67. Deuze, M., Martin, C. B., & Allen, C. (2007). The professional identity of gameworkers. *Convergence, 13*(4), 335-353.
68. Dobrow, S. R., & Higgins, M. C. (2005). Developmental networks and professional identity: A longitudinal study. *Career Development International*.
69. Doinita, N. E., & Maria, N. D. (2015). Attachment and parenting styles. *Procedia-Social and Behavioral Sciences, 203*, 199-204.
70. Fagermoen, M. S. (1997). Professional identity: values embedded in meaningful nursing practice. *Journal of advanced nursing, 25*(3), 434-441.
71. Goldie, J. (2012). The formation of professional identity in medical students: considerations for educators. *Medical teacher, 34*(9), e641-e648.
72. Grolnick, W. S., & Slowiaczek, M. L. (1994). Parents' involvement in children's schooling: A multidimensional conceptualization and motivational model. *Child development, 65*(1), 237-252.
73. Grolnick, W. S., & Slowiaczek, M. L. (1994). Parents' involvement in children's schooling: A multidimensional conceptualization and motivational model. *Child development, 65*(1), 237-252.
74. Johnson, M., Cowin, L. S., Wilson, I., & Young, H. (2012). Professional identity and nursing: contemporary theoretical developments and future research challenges. *International nursing review, 59*(4), 562-569.
75. Kopko, K. (2007). Parenting styles and adolescents. Retrieved Nov, 20, 2011.
76. Kuppens, S., & Ceulemans, E. (2019). Parenting styles: A closer look at a well-known concept. *Journal of child and family studies, 28*(1), 168-181.
77. Leung, K., Lau, S., & Lam, W. L. (1998). Parenting styles and academic achievement: A cross-cultural study. *Merrill-Palmer Quarterly (1982-), 157*-172.

78.Nixon, J. (1996). Professional identity and the restructuring of higher education. *Studies in Higher education*, 21(1), 5-16.

79.Pomerantz, E. M., & Monti, J. D. (2015). Measuring parents 'involvement in children's education. In *Foundational aspects of family-school partnership research* (pp. 55-75). Springer, Cham.

80.Pomerantz, E. M., Kim, E. M., & Cheung, C. S. S. (2012). Parents ' involvement in children's learning.

81.Pomerantz, E. M., Kim, E. M., & Cheung, C. S. S. (2012). Parents ' involvement in children's learning.

82.Sachs, J. (2005). Development of Professional Identity: Learning to be. Connecting policy and practice: Challenges for teaching and learning in schools and universities, 1.

83.Slay, H. S., & Smith, D. A. (2011). Professional identity construction: Using narrative to understand the negotiation of professional and stigmatized cultural identities. *Human relations*, 64(1), 85-107.

84.Smetana, J. G. (2017). Current research on parenting styles, dimensions, and beliefs. *Current opinion in psychology*, 15, 19-25.

85.Solish, A., & Perry, A. (2008). Parents 'involvement in their children's behavioral intervention programs: Parent and therapist perspectives. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 2(4), 728-738.

86.Spera, C. (2005). A review of the relationship among parenting practices, parenting styles, and adolescent school achievement. *Educational psychology review*, 17(2), 125-146.

87.Trede, F., Macklin, R., & Bridges, D. (2012). Professional identity development: a review of the higher education literature. *Studies in higher education*, 37(3), 365-384.

88.Wiles, F. (2013). 'Not easily put into a box': constructing professional identity. *Social Work Education*, 32(7), 854-866.

89.Zakeri, H., Jowkar, B., & Razmjoe, M. (2010). Parenting styles and resilience. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 5, 1067-1070.